

»Foreningen af 5. oktober 1898« og den nationale jordkamp i Nordslesvig

Af Erik Strange Petersen.

I almindelige fremstillinger af den nationale udvikling i Sønderjylland 1864-1920 er der som regel blevet ofret betydelig mere plads på den kulturelle og politiske historie end på den økonomiske. Dette er ikke ensbetydende med, at fremstillerne har undervurderet betydningen af sidstnævnte. Nationalitetskampens økonomiske sider bliver nævnt og understreget, men i helhedsindtrykket vil de ofte indtage en efter deres reelle betydning for ringe position.

I Sønderjyllands erhvervsliv indtog landbruget en altdominerende stilling. Købstæderne var relativt små og bortset fra Flensborg uden større industrier. I byerne mistede danskerne tidligt flertallet ved valgene, bestræbelserne måtte gå ud på, at det samme ikke blev tilfældet i landkommunerne. Hævdelsen af den nationale ejendomsfordeling blev derfor en væsentlig side af den danske politik.

Fra begyndelsen af 1890'erne begyndte en bevidst national kamp om jorden at gøre sig gældende. Den fortsatte op til 1. verdenskrig med stadig voksende styrke. I »Håndbog i det slesvigske spørgsmåls historie« har Nicolai Svendsen givet en selvstændig behandling af jordkampen, som synes at ligge til grund for de senere danske fremstillinger af periodens historie. I tysk historisk litteratur berøres emnet i sin helhed kun overfladisk.¹

Det er her hensigten at uddybe Nicolai Svendsens fremstilling, først og fremmest i skildringen af »Foreningen af 5. oktober 1898«. Hertil er anvendt utrykt materiale fra foreningens arkiv og fra H. V. Clausens, Julius Nielsens og J. H. Schmidts privatarkiver. Til jordkampens øvrige faser er der kun anvendt trykt materiale, her skal især fremhæves den samtidige periodiske litteratur og erindringsværker.

Tyskland, Preussen og de nationale mindretal.

I 1867 blev Slesvig-Holsten inkorporeret som provins i kongeriget Preussen, den mægtigste stat i det nordtyske forbund. Fire år senere dannedes kejserriget Tyskland af de mange tyske enkeltstater og byer. Den preussiske konge blev arvelig kejser, og Preussen indtog fra starten en absolut lederstilling i riget. Rigskansleren udnævntes og afsattes af kejseren, der som regel valgte den preussiske ministerpræsident til posten. Rigsdagen valgtes, i modsætning til de fleste forbundne staters parlamenter, ved almindelige valg, og blev en efter datidens tyske forhold meget demokratisk forsamling. Den havde imidlertid kun indflydelse på rigsansliggenderne, og denne var endda ret tvivlsom, da det parlamentariske princip ikke hævdedes.²

For kejserriget var der ikke fagministre i gængs forstand. De enkelte områder lededes af »statssekretærer«, som formelt må betragtes som embedsmænd. De var ikke kolleger til rigskansleren, men hans stedfortrædere. De udpegedes dog ofte blandt preussiske fagministre.³ Den preussiske regering kom således i høj grad til at præge hele rigets politik. Og når de nationale mindretal i rigsdagen fra tid til anden kunne vinde flertal for deres synspunkter, fik det ingen reel betydning. Det var Preussen, som bestemte, og i nationale spørgsmål så meget mere, fordi de polske og danske forhold var interne preussiske anliggender.⁴

Den preussiske landdag blev valgt gennem 3-klasse valg, hvilket sikrede dens konservativt-nationalliberale flertal på tværs af udviklingen i rigsdagen. De store jordbesiddere havde en uforholdsmæssig stærk indflydelse, som gav sig udslag i en protektionistisk landbrugs politik. I nationalpolitiske spørgsmål havde mindretallene overhovedet ingen muligheder i landdagen, hvor flertallet ofte fandt regeringens germaniseringsbestræbelser for milde.

I 1880'erne var det administrative statsapparat i Preussen på centralbureaukratisk vis blevet ført helt ned i de laveste instanser. Herved opnåede regeringen en særdeles loyal embedsmandsstand, hvor selv den mindste lokale administrator i højere grad følte sig som repræsentant for regeringen end for det lokale område.⁵ I grænseområder kunne der blive betydet embedsmændene en pligt til at arbejde i fortyskningens tjeneste.⁶ Desuden medvirkede de højere embedsmænds energiske arbejde indenfor ofte yderliggående tysknationale foreninger til at give disse et officielt præg.

Målet for den tyske mindretalspolitik var klart og gennemgik ingen ændringer efter § 5's ophævelse. Der sigtedes mod den endelige fortyskning af de polske og danske områder. Derimod skete der stadige ændringer i synet på de metoder, der kunne anvendes. Det kunne dels skyldes rent politiske eller taktiske overvejelser, dels skiftende etisk indstilling hos de ledende mænd.

Sønderjyderne var gunstigere stillet end polakkerne, da Tyskland til en vis grad måtte tage udenrigspolitiske hensyn til Danmark, trods dettes indlysende underlegenhed. Dets position var dog ulige stærkere end det fattige, autonome Galiziens. Til gengæld stod polakkerne stærkere indenrigspolitisk, da de udgjorde over 10 % af Preussens befolkning og danskerne knap $1/2$ %.⁷ Ingen af disse faktorer var dog tilstrækkelige til at modstå en aggressiv tysk politik i længere perioder. Trods kortere perioder med stilstand eller lempelse skærpedes mindretalslovgivningen støt frem til verdenskrigen. Grunden kan søges i det præg, Bismarck havde sat på tysk politik. Udfra sin realpolitiske tankegang kunne han skiftevis handle med katolikker, liberale og konservative, men mindretallene var for svage til at kunne bruges og vist ingen hensyntagen.⁸ I 1880'erne skærpedes tvangsgermaniseringspolitikken, bl. a. med udvisninger, med skoleordningen og med den første bevilling til opkøb af polskejet jord. Bismarcks efterfølger som rigskansler og preussisk ministerpræsident, Caprivi (1890-94), førte imidlertid en meget afvigende politik — også overfor de nationale mindretal. I Nord-slesvig naturaliseredes således mange optanter, i Posen og Vestpreussen genindførtes polskundervisningen i folkeskolen. Dette medførte stærk modstand i altske foreninger og i andre Bismarck-inspirerede kredse, og efter Caprivis fald genindførtes en hårdere politik. Lempelserne ophævedes, og nye fortyskningsinitiativer blev taget op.

Under Bernhard v. Bülow (1900-09) mildnedes kursen i Nord-slesvig, bl. a. ved Optantkonventionen, som blev skarpt angrebet i den nationalistiske presse. Imidlertid tyder den samtidige undtagelseslovgivning mod polakkerne ikke på, at den skyldtes et ændret syn på politikken overfor de nationale mindretal. Den var snarere foranlediget af politiske hensyn til Danmark.

I det første par år af Bethmann Hollwegs kanslertid (1909-17) opnåede polakkerne derimod en lettelse, da deres rigsdagsgruppe

en tid sikrede regeringen et spinkelt flertal. De sidste år inden verdenskrigens udbrud blev der i landdagen forelagt mere og mere vidtgående love rettet mod begge mindretal.

Udviklingen i Nordslesvig til begyndelsen af 1890'erne.

Efter afståelsen af hertugdømmerne knyttedes de danske forhåbninger til Slesvigs nordlige, danskdominerede del. To forskellige betegnelser, Sønderjylland og Nordslesvig, fandt nogenlunde ligelig anvendelse om denne del. Det var ret tilfældigt, hvilken der benyttes, men »Sønderjylland« havde dog en videre betydning end

Kredsinddelingen i Nordslesvig.

»Nordslesvig« og kunne med en vis elasticitet anvendes på større dele af Slesvig. »Nordslesvig« fik derimod ved valgene i 1867 en ret stram geografisk definition, som stort set holdt sig uændret til genforeningen. Det dækkede den nordlige del af hertugdømmet afgrænset mod syd af en linje, som i store træk fulgte den nuværende grænse. Dog gik den nord om Tønder og syd om Flensborg. Næsten

samtlige danske stemmer blev i 1867 afgivet nord for denne linje, og antallet var her ca. 4 gange så stort som antallet af tyske stemmer.

Beskæftiger man sig med Nordslesvigs historie 1864-1920, støder man på en række praktiske vanskeligheder. Dets grænser faldt ikke sammen med lokaladministrationens, hvilket især besværliggør brugen af statistisk materiale. Samtidige tyske statistikker behandlede Slesvig under et, mens danske holdt sig til Nordslesvig. Af Tønder kreds hørte halvdelen til Nordslesvig, resten var altovervejende tysk. I den tyske Flensborg landkreds havde Bov sogn et dansksindet befolkningsflertal. Sammenligninger mellem dansk og tysk talmateriale byder derfor på store vanskeligheder.

Nordslesvig var et udpræget landbrugssamfund. Byernes andel i befolkningstallet var kun ringe. Industri var der ikke meget af nord for Flensborg, så også byerhvervene var i høj grad knyttet til landbruget. Jorden var i forhold til Preussen som helhed bemærkelsesværdigt jævnt fordelt. Mellemstore og store bondegårde var overalt den fremherskende brugsform, mens godsdrift kun fandtes i få tilfælde, som det vil fremgå af tabel 1 over jordfordelingen i 1902.⁹ Tallene angiver de enkelte brugstypers procentvise andel i det samlede landbrugsareal.

Kreds	Samlede landbrugsareal i ha	Mindre brug på		Bondegårde på		Større gårde på over 100 ha
		0-2 ha	2-5 ha	5-20 ha	20-100 ha	
Haderslev	139.309	0,7	2,7	17,8	64,6	14,2
Abenrå	55.876	0,7	2,5	18,0	68,0	10,8
Sønderborg	37.893	2,2	5,4	20,1	65,7	6,6
Tønder	134.475	1,2	4,7	21,3	59,7	13,1
Slesvig-Holsten	1.442.204	1,8	3,5	17,2	61,3	16,2
Preussen	21.372.025	4,9	7,8	24,3	32,0	31,0

TABEL 1. *Jordfordelingen i 1902.*

Samtidig var det i udpræget grad selvejere, som dyrkede jorden. Kun i Tønder kreds var mere end 5 % af gårdene i klassen 10-100 ha bortforpagtede.⁹

Ved inkorporeringen i Preussen 1867 hvilede der ingen nævneværdig gældsbehæftelse på Nordslesvigs gårde.¹⁰ Men af forskellige

årsager steg behovet for øget låntagning, og i 1902 havde Haderslev, Åbenrå og Sønderborg kredse en væsentlig større gennemsnitlig gæld hvilende på deres landejendomme end Slesvig-Holsten som helhed. I Tønder kreds var forholdene anderledes. Der var grupperne af gældfri og af stærkt forgældede gårde forholdsvis store.¹¹

Kreds	Gennemsnitlig gælds behæftelse	Af samtlige landejendomme var .... % belånt med					
		0 %	0-25 %	25-50 %	50-75 %	75-100 %	over 100 %
Haderslev	39,7 %	8,1	22,1	34,8	25,0	8,4	1,7
Åbenrå	38,1 %	8,7	26,3	36,0	21,4	6,6	1,1
Sønderborg	35,2 %	5,6	32,7	35,3	21,4	5,1	—
Tønder	26,8 %	32,2	17,1	24,5	16,1	7,4	2,6
Slesvig-Holsten	30,9 %	16,9	25,4	30,9	19,1	6,3	1,4

TABEL 2. De nordslesvigske landejendommers gæld i 1902.

Der kan nævnes flere forskellige årsager til den øgede låntagning, landbrugskrisen i 1880'erne f. eks., men den vigtigste grund er uden tvivl den store udvandring fra landsdelen. Der eksisterer flere beregninger over befolkningstab og dets økonomiske følger. West opgjorde det for Nordslesvig i tiden 1868-1895 til 57.414 personer og ansatte det økonomiske tab ved disses bortrejse til 111.957.300 mark. Grundlaget for disse beregninger kan dog diskuteres. Det er næppe berettiget at angive tallene så præcist, og de er måske også vel store.¹² Rimeligst forekommer det blot med den tyske historiker Hedemann Heespen at konstatere, at mindst 40.000 (fortrinsvis yngre) forlod Nordslesvig mellem 1868 og 1885 og medførte mindst 100 millioner mark.¹³

Den store udvandring var ikke et isoleret nordslesvigsk problem. Den var betydelig overalt i hertugdømmerne og havde således ikke udelukkende nationale forudsætninger. Men for et talmæssigt lille mindretal måtte konsekvenserne af en sådan åreladning naturligvis blive meget følelige. Det viste sig ved valgene, og det viste sig, da det nationale synspunkt o. 1890 slog igennem, ved handelen med landejendomme.

Baggrunden for den bevidste dansk-tyske konkurrence om gårdene

var den svækkelse af de landøkonomiske forhold, som havde fundet sted. Først gjorde usikkerheden om Nordslesvigs politiske fremtid det vanskeligere at opnå lån, selv med sikkerhed i 1. prioritet.¹⁴ I begyndelsen af 1870'erne trak danske pengeinstitutter og private i stor stil de penge hjem, de havde stående i landsdelen, og der opstod en alvorlig kapitalmangel. Den tyske kapital holdt sig nemlig væk, især vel på grund af den forældede tinglysning. Først i løbet af 1880'erne blev de gamle skyld- og panteprotokoller endeligt afløst af det preussiske grundbogssystem, som gav et sikrere billede af en ejendoms forpligtelser.¹⁵

Kreditgivningen forenkledes også af den store taksation af al jordejendom, som blev udført 1870-78 til brug for det nye skattesystem, efter hvilket grundskatten blev ansat på grundlag af ejendommens nettoudbytte (»Grundsteuerreinertrag«).¹⁶ Ud fra denne taksation kunne der i mange tilfælde rutinemæssigt ydes lån, så man undgik en individuel vurdering hos den lånsøgende landmand.

Men det kneb længe med kreditmulighederne. Provinsens første egentlige kreditforening »Landschaftlicher Kreditverband für die Provinz Schleswig-Holstein« blev grundlagt i 1882, men betragtedes længe med skepsis af dansksindede, og kun få udnyttede den i dens første halve snes år. Man søgte at klare sig på lokal basis. Sparekassevæsenet var allerede bemærkelsesværdigt fint udbygget, og nu blev der grundlagt nye kasser – foruden banker i Åbenrå (1822) og Haderslev (1875). Den altovervejende del af sparekassernes indlån blev anbragt i hypoteker i landejendomme, og så længe markedet var roligt, klarede man sig. Men sparekasserne ydede sjældent lån mod sekundært prioriteret sikkerhed, og det var også en ulempe for landbruget, at lånene oftest var opsigelige og ikke underlagt en terminvis afbetaling. Ligeledes var det en svaghed, at pengeinstitutterne enkeltvis var for små til at finansiere større projekter.

I midten af 1880'erne begyndte følgerne af den voldsomme udvandring for alvor at gøre sig gældende. Udbuddene af gårde blev større end efterspørgselen. Omtrent samtidig foregik omsvinget i det danske mindretals officielle politik, der gav sig udslag i »eds-aflægernes« sejr over »edsnægterne«. Man indstillede sig på en langvarig kamp for den nationale selvbestemmelsesret og på, at forudsætningen for en heldig afslutning var, at man bevarede den talmæssige overlegenhed på landet. Begyndende mod syd var ud-

vandringen da gradvist ved at høre op, men hullerne var svære at fylde. På mange gårde sad ældre ejere uden naturlige arvtagere. I visse egne, især den vestlige del af Haderslev kreds, var der overhovedet mangel på liebhavere. Tilgang udefra til Nordslesvigs landbrug kunne af politiske grunde kun ske fra syd, så de danske ledere indså nødvendigheden af en koordineret indsats.

Det var H. V. Clausen og H. P. Hanssen, der først begyndte at arbejde med problemet, som først og fremmest var af økonomisk natur. Skiftede en ejendom ejer ved arvegang, var det begrænset, hvad der krævedes af nytilført kapital. Kom køberen derimod udefra, skulle måske alle lånene fornyes. Samtidig måtte man nødvendigvis handle med unge købere uden nævneværdig egenkapital, og disses kreditmuligheder kunne dertil svækkes af, at ingen på egnen kendte dem, når de slog sig ned. En samlet storstilet indsats krævede derfor et kreditinstitut, som udfra nationale motiver ville støtte fagligt dygtige køberemner med billige lån. Allerede i 1888 skitserede H. V. Clausen en sådan plan for H. P. Hanssen i et brev. Der skete dog ikke noget reelt i sagen i 10 år, selv om de gang på gang vendte tilbage til den.¹⁷

Vigtigt var det imidlertid, at man havde gjort sig problemet klart, ikke mindst da tyskerne i 1891 startede deres første systematiske opkøb af danske gårde med oprettelsen af »Ansiedlungsverein fürs westliche Nordschleswig«. Og det var nødvendigt at gøre den dansksindede befolkning opmærksom på problemet. Både Clausen og Hanssen udførte i disse år undersøgelser af den nationale stilling på landet og fremlagde dem i Sønderjyske Årbøger. Især Clausens statistik fik stor betydning.

H. V. Clausens undersøgelse.

Clausens undersøgelse publiceredes 1894 og fyldte 114 sider.¹⁸ Han stillede spørgsmålet: »Hvormange tysksindede ejendomsbesiddere var der i Nordslesvig i 1863 og hvormange i 1893?«, og besvarede det gennem en gennemgang gård for gård i hver enkelt egn af landsdelen, dog udelod han Højer og Ubjerg sogne. Til gårde henregnede han alle landejendomme, som blev drevet med to eller flere heste. Som helhed var det et for danskheden hæderligt resultat, han kom frem til. På de i alt 5946 gårde, som han regnede med, fordelte ejerne sig nationalt som det fremgår af tabel 3.

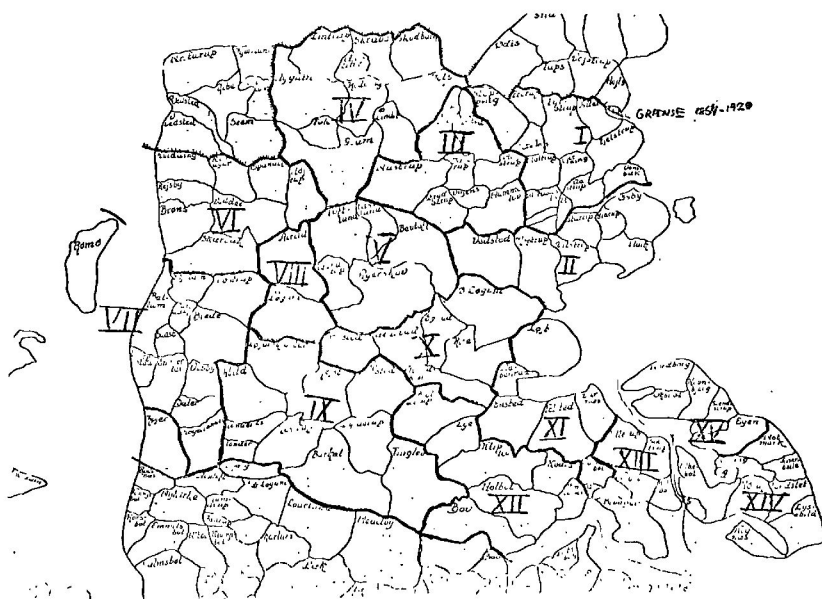
År	Dansksindede	Tvivlsomme	Tysksindede
1863	4.735	256	955
1873	4.670	278	998
1883	4.626	288	1.032
1888	4.603	305	1.038
1893	4.629	299	1.018

TABEL 3. *De nationale ejendomsforhold for de nordslesvigske landejendomme.*

I 1863 havde 79,6 % af gårdene dansksindet ejer, i 1893 var procenten 77,9, altså et relativt lille tab, som endda mildnedes af fremgangen på 0,5 % fra 1888 til 1893. En undersøgelse af de voksne arvingers sindelag mildnede yderligere. Efter et generationsskifte var der udsigt til 4678 dansksindede ejere overfor 285 tvivlsomme og 983 tysksindede.¹⁹ Alt i alt så det ganske godt ud. Clausen fremlagde nok tallene i en lidt for optimistisk indpakning, men dels forekom den tyske aktivitet endnu ikke faretruende, dels var den dansksindede befolkning på det tidspunkt ikke forvænt med gunstige beretninger. Der havde således været et anderledes fald i antallet af danske stemmer ved rigsdagsvalgene, selv om der også her fra 1886 til 1893 sporedes en beskeden fremgang. I 1871 var der 18.725 stemmer på danske kandidater, i 1893 kun 13.672.²⁰

Stort set var ejerforholdet uændret, men på forskellige lokaliteter kunne det se anderledes ud. Clausen opdelte derfor Nordslesvig i 15 områder og betragtede deres tal mere indgående. Opdelingen fulgte ikke de lokal-administrative grænser, heller ikke de gamle herredsgrænser, men formålet var at sammenfatte distrikter med ensartede forhold. Den nationale ejendomsfordeling fremgår af kortet og tabel 4.

Tendensen i nogle af områderne afveg ret stærkt fra hovedlinjen (romertallene henviser til tabel 4's inddeling). Det var bemærkelsesværdigt, at tyskerne havde tabt terræn i deres hidtil stærkeste del af Haderslev kreds, sognene syd for Haderslev fjord (II), og i sognene omkring Åbenrå fjord (XI). Den stærke tyske fremgang i Arrild og Nr. Løgum sogne (VIII) skyldtes ikke ejerskifter, men sindelagsændring hos egnens gårdmænd. I Slogs herred og sognene nord for Tønder (IX) var tyskheden traditionelt ret udbredt. Det var tildels et socialt fænomen. De større bønder var overvejende tysksindede, mens småkårsfolk mest var dansksindede. Der herskede

H. V. Clausens opdeling af Nordslesvig.

også en relativt stor national indifferentisme. Det samme gjaldt stort set også for den sydlige del af Åbenrå kreds (XII). Disse to områder var blandt danske kendt som »den truede firkant«, i hvilken der var en ret iøjnefaldende fare for tab af det danske flertal.

I Als nørreherred (XV) var der sket en bemærkelsesværdig udvikling. Indtil midten af 1870'erne var danskerne i tilbagegang, men denne var siden blevet udlignet, og undersøgelsen af arvingernes sindelag tydede på, at en klækkelig forøgelse af antallet af dansksindede gårdmænd forestod.

Betragtedes de store gårde for sig, gårde med et årligt netto-udbytte på mere end 1800 mark, var den danske tilbagegang føleligere. Af i alt 305 sådanne gårde besad dansksindede i 1863 de 196 (64,2 %), i 1893 kun 180 (59,0 %). Men halvdelen af tabet lå på de augustenburgske herregårde, som den danske regering i sin tid havde solgt, især til kongerigske godsejere. Kort efter 1864 overgik 9 af disse gårde til tysk eje.²¹ Fradrages disse, var tilbagegangen i antallet af storgårde forholdsmæssigt den samme som for gårdene

ERIK STRANGE PETERSEN

TABEL 4

Gårdenes nationale fordeling i Nordslesvig 1863 og 1893

A. ABSOLUTE TAL:

Romertallene svarer

Ejere	År	I	II	III	IV	V	VI	VII
Dansk-sindede	1863	365	270	319	571	259	341	438
	1893	358	291	312	561	264	336	433
Tvivlsomme	1863	6	21	12	14	10	8	22
	1893	13	10	15	18	7	12	21
Tysk-sindede	1863	50	101	33	29	37	15	17
	1893	50	91	37	35	35	16	23
Ialt		421	392	364	614	306	364	477

B. I PROCENT:

Ejere	År	I	II	III	IV	V	VI	VII
Dansk-sindede	1863	86,7	68,9	87,6	93,0	84,6	93,7	91,8
	1893	85,0	74,2	85,7	91,4	86,2	92,3	90,8
Tvivlsomme	1863	1,4	5,4	3,3	2,3	3,3	2,2	4,6
	1893	3,1	2,6	4,1	2,9	2,3	3,3	4,4
Tysk-sindede	1863	11,9	25,8	9,1	4,7	12,1	4,1	3,6
	1893	11,9	23,2	10,2	5,7	11,4	4,4	4,8

efter H.V. Clausens undersøgelse i Sønderjyske Årbøger 1894
til kortbilagets angivelser (side 89)

VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	Ialt
97	302	323	294	238	282	385	251	4.735
74	266	317	301	215	278	371	252	4.629
8	37	20	20	16	16	30	16	256
4	55	23	31	24	14	33	19	299
28	190	109	114	85	46	49	52	955
55	208	112	96	100	52	60	48	1.018
133	529	452	428	339	344	464	319	5.946

VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	Ialt
72,9	57,1	71,5	68,7	70,2	82,0	83,0	78,7	79,6
55,6	50,3	70,1	70,3	63,4	80,8	80,0	79,0	77,9
6,0	7,0	4,4	4,7	4,7	4,7	6,5	5,0	4,3
3,0	10,4	5,1	7,2	7,1	4,1	7,1	6,0	5,0
21,1	35,9	24,1	26,6	25,1	13,4	10,6	16,3	16,1
41,4	39,3	24,8	22,4	29,5	15,1	12,9	15,0	17,1

i almindelighed. Dette sandsynliggør, uden på nogen måde at bevise, at tilbagegangen målt i hektar landbrugsjord også kun androg et par procent, men i H. V. Clausens afhandling gives der ikke materiale til yderligere belysning af dette forhold.

I begyndelsen af 1890'erne fremlagde H. P. Hanssen også et par undersøgelser, dog af et langt mindre omfang og med mere udpræget polemisk sigte. I 1891 foretog han en undersøgelse af handelen med landejendomme i Sønderborg kreds efter 1885 og konstaterede en betydelig gevinst for danskerne.²² Desuden havde kredsen leveret dansksindede købere til omkring en snes landejendomme i det øvrige Nordslesvig. Det sidste var ikke mindst vigtigt, da udbuddet af danskejede gårde var stadigt voksende, især i Haderslev kreds, og fordi tyskerne havde fået øjnene op for de nationalpolitiske muligheder, som dette indebar.

Koordinerede tyske ejendoms køb før århundredskiftet.

Mange tysksindede uden lokal tilknytning havde efter 1864 erhvervet sig gårde i Nordslesvig. Det var først og fremmest sydslesvigere og dernæst holstenere, men i øvrigt kom køberne fra hele det tyske rige. H. V. Clausen anslog, at et par procent af Nordslesvigs gårde i 1893 ejedes af sådanne — eller deres arvinger. På enkelte strøg, Christiansfeld-egnen og Rise sogn, var de bemærkelsesværdigt rigt repræsenteret, men det skyldtes ikke nogen bevidst indsats. De havde handlet individuelt, hvor det nu forekom dem fordelagtigt. Således var priserne på de større gårde i sognene nord for Haderslev fjord længe særdeles moderate på grund af den lokale kapitalmangel.²³

I forhold til det øvrige Tyskland var priserne på landejendomme i Haderslev kreds i det hele taget meget lave. I vesteramtet især udøvede den store og langvarige udvandring en virkning, så priserne faldt stærkt frem til 1890. Formodentlig inspireret af Den kongelige preussiske Bosættelseskommisjons virksomhed i Posen og Vestpreussen (indledt 1886), besluttede nogle embedsmænd at udnytte det lave prisniveau til en tilsvarende virksomhed, omend på privat basis.²⁴ I 1891 stiftedes »Ansiedlungsverein fürs westliche Nordschleswig« med amtsdommeren i Rødding som formand.

I meddelelser i den tyske presse tilbød foreningen vederlagsfrit at anvise landejendomme på indtil 200 ha til interesserede tyskere. Den

betonede det store udbud og den manglende lokale efterspørgsel som følge af udvandringen. Der frembød sig derfor »for unge tyske landmænd en heldig lejlighed til med ringere midler end andet steds i Tyskland at skaffe sig grundejendom i Nordslesvig«. ²⁵

I de første par år opnåede »Nybyggerforeningen«, som den almindeligvis kaldtes på dansk, ikke nævneværdige resultater, og i det mindste udadtil betragtede de danske ledere den meget roligt. H. P. Hanssens ovenfor nævnte artikel var foranlediget af dens start og frakendte den enhver mulighed i Nordslesvig. Priserne var nemlig ikke så lave endda, og fra Sønderborg kreds kunne der rekrutteres dansksindede købere. ²⁶ Men som årene gik, måtte han ændre denne opfattelse. I 1897 fremlagde han i Sønderjyske Årbøger en ganske anden vurdering af foreningen. ²⁷ Hans tidligere fejl-vurdering forklarede i de ganske specielle forhold i Haderslev vesteramt, især på Røddingegnen (Røddingegnen defineres som de ti sogne, som udgør Clausens område IV, se kortbilag til tabel 4). Indtil o. 1890 havde den derboende befolkning fastholdt landejendommene bedre, end tilfældet var i nogen anden lokalitet af Nordslesvig. På trods af den kraftige udvandring havde udbuddet været begrænset, og da der kun var få store gårde, havde man hidtil været i stand til lokalt at erstatte den bortførte kapital. ²⁸

Pludselig ændredes dette gunstige billede. På en meget stor procentdel af gårdene sad aldrende landmænd uden naturlige arvtagere, og efter 1890 blev udbuddet af jord på én gang meget stort. Landøkonomisk var egnen gået tilbage. Det naturlige generationsskifte var udeblevet og dermed fornyelsen i driftsformen. Dertil kom landbrugskrisen i 1880'erne. Mændene bag »Nybyggerforeningen« havde vurderet situationen rigtigt.

Efter 10 års virksomhed måtte foreningen indstille sin virksomhed, da flere af dens ledende mænd blev anklaget for uregelmæssigheder i deres civile embedsførelse. Denne uheldige afslutning har med nogen ret præget bedømmelsen af hele dens virksomhed. ²⁹ Mange af dens tyske kunder måtte hurtigt sælge påny med økonomiske tab, og selv om skylden herfor ikke ensidigt kan lægges på toreeningen, kan der næppe være tvivl om, at adskillige »nybyggere« blev anbragt for dyrt og for dårligt, især på baggrund af de løfterige reklamer. I erhvervelsen af tilbud på landejendom udnyttede lederne nok også deres civile embeder mere, end rimeligt var, og

deres nationalpolitiske målsætning måtte naturligvis virke udfordrende på den dansksindede befolkning. Men egentlige juridiske uregelmæssigheder er ikke påvist indenfor »Nybyggerforeningen«.³⁰

Dens dårlige eftermæle støtter sig på klager fra et par af dens sidste kunder, som imidlertid blev underkendt af domstolene, hvad selve foreningens virksomhed angik. I dens sidste par år havde forretningsførelsen dog været temmelig uheldig. J. H. Schmidt har i et foredrag givet en sandsynlig forklaring. Efter »Foreningen af 5. oktober 1898« havde begyndt sin virksomhed, førte det til en overdreven rygtedannelse, som skræmte tyskerne. »Nybyggerforeningen« forcerede derfor sine opkøb og kom til at betale overpriser og måtte således etablere sine »nybyggere« for dyrt.³¹

»Ansiedlungsverein fürs westliche Nordschleswig« virkede næsten udelukkende på Røddingegnen. Hvor mange tyskere, den fik anbragt, lader sig vanskeligt angive præcist, da dens egne opgørelser også indbefattede videresalg fra »nybygger« til »nybygger«. Fra dansk side er det samstemmende blevet anslået, at den nedsatte ca. 200 familier på Røddingegnens ialt 614 gårde og henved 400 mindre landbrug.³² Der var således sket en virkelig mærkbar forskydning i det nationale ejerforhold i en af danskhedens traditionelt stærkeste egne.

I 1891 var der yderligere blevet oprettet to tyske bosættelsesforeninger, for Haderslev østeramt med sæde i Christiansfeld og for Sønderborg kreds med sæde i Sønderborg. Begge disse indstillede dog hurtigt deres virksomhed uden at have opnået nævneværdige resultater.³³ Men samtidig var der et fjerde, stort anlagt fortyskningsforsøg, der udviklede sig lovende. Pastor Jacobsen i Skærbæk var i 1890'erne særdeles aktiv i det tysknationale arbejde. Hans mangesidede virksomhed skal her kun omtales, forsåvidt den angår landbruget.³⁴ Den af ham stiftede og ledede bank i Skærbæk var i sin udlånspolitik særdeles velvillig overfor tysksindede lånsøgere med hensyn til sikkerheden og muliggjorde det således for en del at erhverve landejendom på egnen omkring Skærbæk. Imidlertid var det i højere grad andre erhverv, der nød godt af hans bevågenhed, så en virkelig koordineret landlig bosættelse var der ikke tale om. Kort efter århundredskiftet brød hans økonomiske foretagender totalt sammen, på trods af myndighedernes kostbare forsøg på at redde dem. Manglende statistisk materiale gør det umuligt at ud-

sige noget sikkert om pastor Jacobsens indflydelse på landbrugets nationale ejendomsfordeling, men noget forrykkedes den i tysk retning.³⁵

Statslige domæneopkøb.

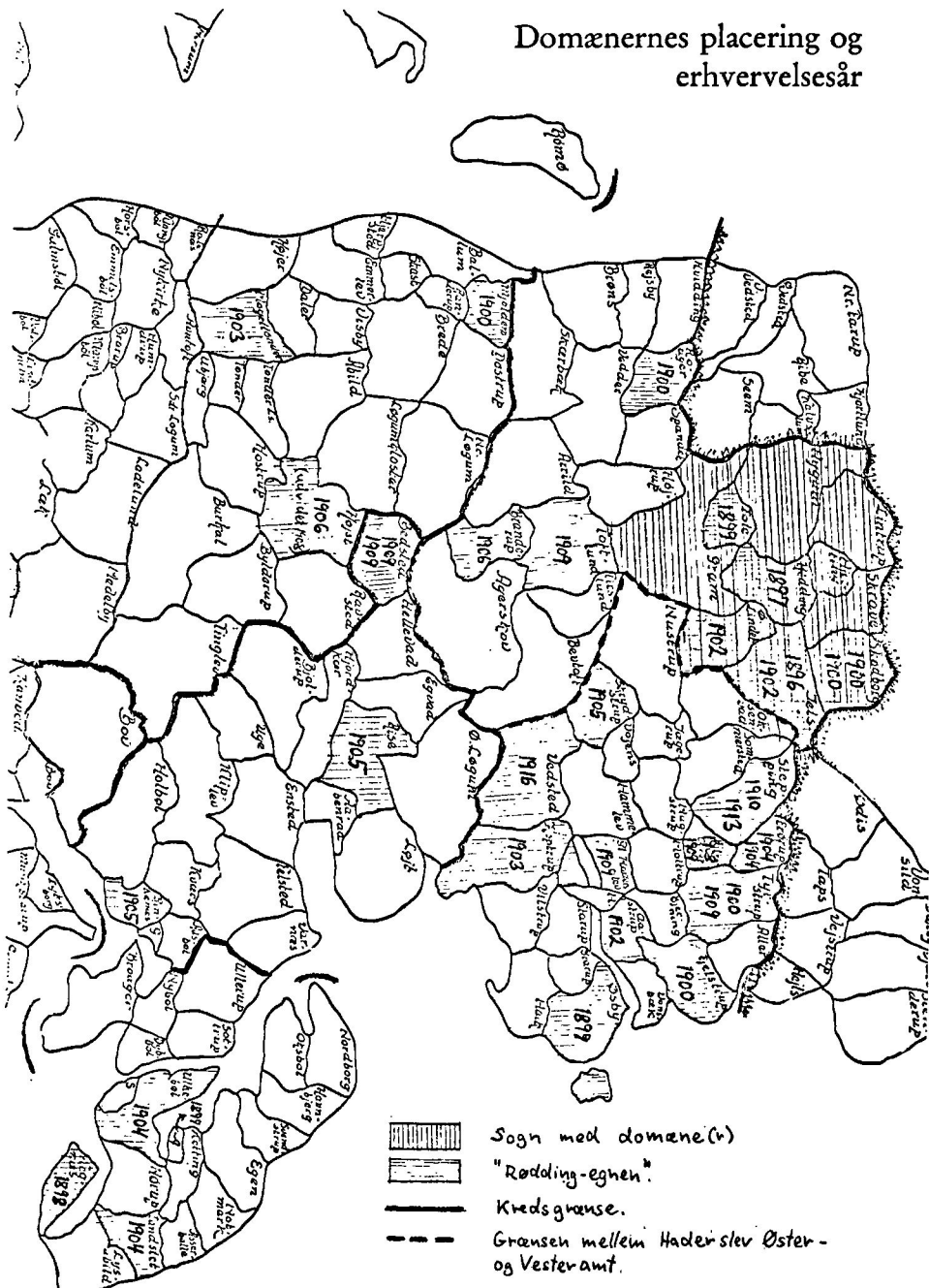
Fra officiel side betragtede man med sympati bestræbelserne i Rødding og Skærbæk.³⁶ Og fra midten af 1890'erne begyndte staten så småt selv at optræde som køber til Nordslesvigs landejendomme. Den preussiske landdag havde besluttet at afhænde en række statsdomæner i de tætbebyggede industriegne i Rhinlandet, hvor der kunne opnås høje priser, for derefter at anvende kapitalen til erhvervelse af domæner i provinser, hvor staten ikke var jorddrot. Fra 1896 til 1900 solgtes for 19,7 mill. mark, og heraf anvendtes 1,5 mill. til opkøb i Nordslesvig.³⁷ For at undgå senere gentagelser skal domæneopkøbene efter århundredskiftet også behandles her. Den sidste erhvervedes i 1916, og den preussiske stat havde da i alt købt 36, heraf de 25 i Haderslev kreds. Deres samlede jordtiliggende udgjorde ca. 6000 ha, og anskaffelsessummen var på ca. 7,5 mill. mark.³⁸

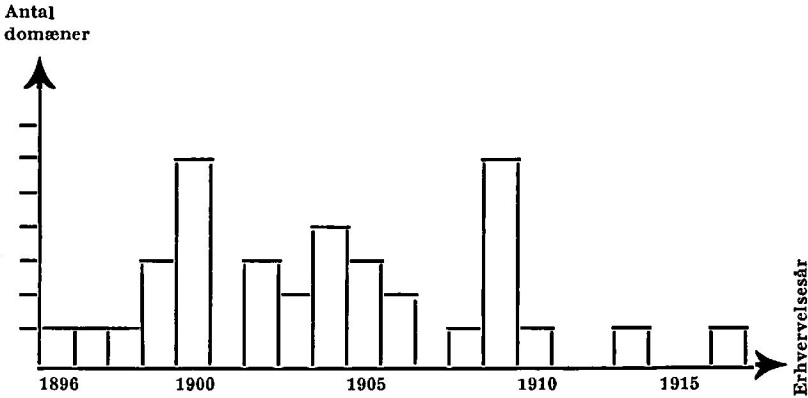
Med domæneopkøbene forfulgte de preussiske myndigheder utvivlsomt et nationalpolitisk mål. I det øvrige Slesvig købtes der ingen, og man koncentrerede sig i det hele taget om den til Danmark tilgrænsende Haderslev kreds. Men betragtes domænernes geografiske placering (se kortet) og tidspunkterne for deres erhvervelse, spores ingen synderlig energisk eller konsekvent opkøbspolitik. En kæde af statslige storgårde langs grænsen opnåede man langt fra, selv om koncentrationen dér er den mest iøjnefaldende. Af tabel 5 fremgår, at der ikke kan tales om forcerede opkøb, dog anes der måske en skærpet officiel politik i visse år.³⁹ Stort set synes domænerne at være anskaffet gennem lejlighedskøb, når og hvor passende ejendomme blev udbudt.

Var det nødvendigt, blev domænernes bygninger moderniserede, og deres jorder arronderet ved tilkøb af mindre parceller. Derefter bortforpagtedes de til tyske fra alle egne af riget. Økonomisk var det ikke nogen lønnende investering, staten foretog. Ejendommene erhvervedes oftest til overpriser, mens forpagtningsafgifterne var lavere end normalt, 3-4 % af købsprisen.⁴⁰ Nationalpolitisk var resultaterne også tvivlsomme. Af de 36 domæner blev kun 14 købt

Domænernes placering og erhvervsår

TABEL 5. Den årlige tilgang af domæner.

fra dansksindede ejere, og statens indtræden på markedet blev stærkt medvirkende til den kraftige stigning i jordpriserne over hele Nordslesvig. Den var således stærkt medvirkende til at eliminere den bedste betingelse for en stor naturlig tilvanding af tyske købere.

Danske modforholdsregler mod de første tyske fremstød.

De dansksindede ledere blev ikke overraskede, da tyskerne efter 1890 begyndte at udnytte landbrugets ejerforhold nationalpolitisk. Man havde indstillet sig på en national selvhævdelse på langt sigt og forstod også, at mulighederne herfor ikke mindst beroede på udviklingen inden for Nordslesvigs hovederhverv. Dette var baggrunden for H. V. Clausens store undersøgelse, som han påbegyndte i 1891 — før »Nybyggerforeningen« blev stiftet. Formålet var at fremskaffe et sikkert billede af udviklingen til da, at konstatere om der burde gribes ind i den almindelige udvikling. Undersøgelsens resultat gav ikke anledning til panik, men den danske tilbagegang var dog umiskendelig. Nu, da tyskerne samtidig indledte organiserede opkøb, måtte der fra dansk side træffes modforholdsregler.

Det var først og fremmest økonomiske problemer, som måtte overvindes.⁴ Lånemulighederne var utilstrækkelige i Nordslesvig, men blev dertil ikke fuldt udnyttet. Det var i særdeleshed tilfældet med »Landwirtschaftlicher Kreditverband für die Provinz Schleswig-Holstein«, som havde virket siden 1882. Det var endnu ikke muligt at oprette et større pengeinstitut som redskab for dansk-

ationale interesser, så det gjaldt om at henlede befolkningens opmærksomhed på de uudnyttede muligheder. Det skete på H. P. Hanssens initiativ bl. a. gennem en artikel i Sønderjyske Årbøger af den ansete bonde C. P. Wolff, Gammelgab.⁴²

Wolff begrundede det voksende kreditbehov og redegjorde for systemet bag »Kreditverband«s virksomhed, som svarede til kreditforeningernes i Danmark. Der ydedes amortisable lån op til en vis grænse. Låntageren kunne vælge mellem lån til en rente på 3-4 % p. a. og fik det udbetalt i kasseobligationer til fri omsætning. Foruden den årlige rente skulle der svares forvaltningsomkostninger (efter 1891 på 0,1 %) og afdrag (0,5 %). Lånet ville således blive afviklet i løbet af 55-60 år. Wolff fortsatte med en ret skarp kritik af de lokale sparekassers forvaltning og stillede forskellige reformforslag. Umiddelbart fik artiklen dog ikke den ønskede virkning. Først efter århundredskiftet begyndte den stærke stigning i »Kreditverband«s medlemstal og kreditformidling.⁴³ Sparekasserne og den private kapital vedblev stadigvæk næsten enerådende at dække landbrugets lånebehov.

Stillingen forekom lederne mere og mere kritisk. Den 26. marts 1894 skrev H. V. Clausen således til H. P. Hanssen: »Der er to ting, som absolut må foretages, en regulering af udbud og købelyst og en simplificering af sparekasse- og bankforholdene. I må — helst i hvert sogn — få en pålidelig mand, der holder jer à jour med folk, der vil købe og sælge, og som har til pligt så vidt muligt at dirigere kommissioner til et kontor, der burde oprettes i Åbenrå. Når tyskerne har kunnet danne en Ansiedlungsverein, må I da også kunne gøre det, selv om I ikke sidder inde med den officielle kundskab gennem panteprotokoller og deslige.«⁴⁴ Han slog samtidig til lyd for en sparekassesammenslutning. Med en kapitalstærk organisation ville det være muligt at give billigere og mere yderligtliggende lån udfra nationale motiver. H. P. Hanssen skulle være leder.

Hverken denne plan eller en senere, som H. P. Hanssen skitserede i et brev til Clausen den 15. december 1896, blev ført ud i livet.⁴⁵ Hanssen ville med nordslesvigsk kapital etablere en hypotekforening, som udfra nationale motiver ydede lån på Røddingegnen mod sekundært prioriteret sikkerhed. I 1897 tegnedes nogle andele, men planen blev ikke gennemført.⁴⁶

Tyskernes fremgang blev mere og mere iøjnefaldende og førte om-

sider til realistiske drøftelser mellem Nordslesvigs nationale ledere og sønderjysk sindede kredse i Danmark. I løbet af 1898 forhandlede man sig tilrette om formen, og i al hemmelighed stiftedes i København »Foreningen af 5. oktober 1898«.

Denne forening var det første større forsøg fra dansk side på en koordineret indsats på ejendomsmarkedet. Tidligere havde H. P. Hanssen med held to gange organiseret grupper om bestemte projekter. I 1894 dannedes et selskab til bevarelse af Dybbøl mølle på danske hænder, og to år senere fastholdtes gården Lysholm på samme måde.⁴⁷ Begge gange var der tale om akutte, begrænsede situationer. Med »5. oktober-foreningen« fik danskerne deres første økonomiske redskab med bredere sigte. Inden dennes højst irregulære lånevirkosomhed nærmere behandles, skal der dog først gives en kort redegørelse for de mere regulære kreditinstitutter, som stod til rådighed for Nordslesvigs landmænd.

Det nordslesvigske landbrugs almindelige kreditmuligheder.

Den samlede prioritetsgæld på Nordslesvigs landejendomme ved verdenskrigens udbrud er (på et ganske vist ret spinkelt grundlag) blevet beregnet til ca. 220 mill. mark. Heraf var 43 % sydfra ydede hypoteklån, mens resten stammede fra landsdelen. De hjemlige spare- og andelskassers andel var 18 %, bankernes 4-5 % og andre institutioner og (især) privatpersoner havde ydet 35 %. Fordelingen afveg dog stærkt fra egn til egn. I Haderslev kreds udgjorde sparekassernes hypoteker kun 10 %, de tyske hypoteker derimod 52 %. I Sønderborg kreds var de tilsvarende andele 27 % og 33 %.⁴⁸

Det var en bemærkelsesværdig udvikling, der var sket, for før århundredskiftet havde sparekasserne ydet den overvejende del af landbrugets realkredit. Bankerne anbragte kun en ringe del af deres kapital i landlige hypoteker og vil ikke blive nærmere omtalt. Faldet skyldtes dog ikke en nedgang i deres udlån, målt i mark og pfennig, tværtimod. Grunden lå i det stadigt stigende kreditbehov, som allerede i 1902 havde medført, at den gennemsnitlige gældsprocent var betydeligt højere for Nordslesvig end for Slesvig-Holsten som helhed.⁴⁹

Efter 1900 opnåede stadig flere nordslesvigske landmænd deres 1. prioritetslån i Kiel, hvor renten var lavere.⁵⁰ Pengene anvendtes i vid udstrækning til indfrielse af gælden hos de hjemlige kreditorer

og forøgede således de lokale virkemidler. Dette førte til en forskydning i sparekassernes udlån fra 1. til 2. prioritet.⁵¹

Ved Den borgerlige Lovbogs ikrafttræden i Tyskland den 1. januar 1900 undergik sparekassevæsenet en juridisk ændring. Hidtil havde de slesvigske sparekasser lovmæssigt stået uden for enhver kontrol. De var oftest private foretagender, bygget op af en kreds af formuende, lokale mænd, men tit med en ret ubetydelig garantikapital. Autoriseret kontrol var en frivillig sag, og dog var deres retsgyldighed anerkendt af domstolene. Ved indførelsen af »Bürgerliches Gesetzbuch« ændredes dette. For at bibeholde deres form måtte de nu underkaste sig offentlig kontrol, enten direkte eller indirekte gennem medlemskab af et revisionsforbund.⁵²

H. P. Hanssen gjorde et overordentligt stort arbejde for at sikre de danskledede kassers fortsatte uafhængighed af myndighederne og introducerede i Nordslesvig formen »Gesellschaft mit beschränkter Haftung«, som hurtigt accepteredes af 24 sparekasser. Formen gav selskabet karakter af juridisk person og kunne gennemføres med en forholdsvis beskedne anlægskapital (20.000 mk.). Den begrænsede hæftelse betød, at risikoen for medlemmerne var overskuelig.⁵³

Da den nationale kamp vandt indpas i erhvervslivet, blev det af betydning, hvem der ledede pengeinstitutterne, og fra omkring århundredskiftet tillagdes dette stedse større vægt af begge parter. Der var således en klar national målsætning med grundlæggelsen af de offentlige kredssparekasser i Haderslev (1901), Åbenrå (1906), Tønder (1908) og Sønderborg (1916), nemlig at forbedre tyskernes lånemuligheder og at svække de danske sparekasser.⁵⁴ De enkelte pengeinstitutters udlånspolitik var dog ikke udelukkende nationalt motiveret, men både i danske og tyske gjorde de nationale synspunkter sig i høj grad gældende. Pengeinstitutternes ledere var jo ofte også politiske forgrundsfigurer.

En del sparekasser syd for den nuværende grænse havde anlagt kapital i Nordslesvigs landejendomme, men i helheden betød de forsvindende lidt. Af tyske kreditgivere var det i første række »Landwirtschaftlicher Kreditverband für die Provinz Schleswig-Holstein«, som fik betydning.⁵⁵ »Kreditverband« blev stiftet med sæde i Kiel i 1882 med en af Provinceslanddagen bevilliget reservefond på 100.000 mark og var i første række bestemt for »die politisch gefährdeten und durch die Zurückziehung der hypo-

thekarisch belegten dänischen Kapitalien in Schwierigkeiten geratene nordschleswigschen Landleute.«⁵⁶ Dens virkefelt var altså i første række Nordslesvig, derefter hele Slesvig-Holsten.

Det var en regulær kreditforening, af hvilken en låntager blev medlem. Det offentlige havde en vis indsigt med direktionen, som i øvrigt var undergivet et forvaltningsråd, valgt af medlemmerne på den årlige generalforsamling. Mod hypoteker i låntagerens ejendom udstedte »Kreditverband« kasseobligationer eller (for at benytte dens terminologi) pantebreve, som blev afsat til gældende dagskurs. Lånene amortiseredes med 0,5 % årligt og var fra kreditforeningens side uopsigelige, forsåvidt forpligtelserne blev overholdt. Låntageren kunne tilbagebetale lånet, når han ønskede det, men betalingen skulle finde sted med samme type pantebreve, som han havde modtaget.

Der ydedes kun 1. prioritetslån på op til 30 gange ejendommens nettoudbytte (normalt svarende til mellem halvdelen og tre femtedele af salgsværdien). Anmodedes der om mindre end 20 gange nettoudbyttet, kunne lånet ydes uden videre. Større lån krævede derimod en særskilt vurdering af ejendommen, og grænserne ansattes efter bestemte retningslinjer.

Medlemmerne kunne vælge mellem forskellige rentesatser, 3 %, 3,5 % og 4 % pro anno. Udfra dagskursen kunne det beregnes, hvilken der var mest fordelagtig. Før århundredskiftet var det den laveste, derefter 3,5 %, og efter 1906 blev den højeste hyppigst valgt. Men under alle omstændigheder var »Kreditverband«s betingelser bedre end sparekassernes.

Omkring slutningen af 1911 udgjorde de samlede hypoteklån 54.450.500 mark, og heraf var mere end 70 % anbragt i de 4 nordslesvigske kredse. Af disse tegnede Haderslev sig alene for 21.710.000 mark, mens resten fordelte sig jævnt på de andre.⁵⁷ De sidste år før verdenskrigen gav yderligere vækst. Kr. Refslund Thomsen har anslået, at »Landwirtschaftlicher Kreditverband« ved krigens udbrud tilsammen med det nedenfor nævnte »Schleswig-Holsteinische Landschaft« havde anbragt 80 mill. mark i Nordslesvig.⁵⁸

»Die Schleswig-Holsteinische Landschaft« havde ligeledes sæde i Kiel, og det blev grundlagt i 1895 af interessenterne i »Fællesfonden for slesvigske og holstenske adelige klostre og godser«.⁵⁹ I dets første

halve snes år havde det ingen praktisk betydning for Nordslesvig, da det mest virkede på de til stifterne knyttede ejendomme, men derefter opnåede det en stærk og almindelig udbredelse over hele provinsen. Det var ikke så demokratisk opbygget som »Kreditverband«. Medlemmerne havde således ikke adgang til generalforsamlingen, medmindre de var interessenter i »Fællesfonden«. Men i øvrigt virkede det på nogenlunde samme måde som kollegaen. Dets maksimale udlånsgrænse lå dog noget højere, op til 35 gange nettoudbyttet. Pr. 1. oktober 1911 androg »Landschaft«s samlede hypoteklån 61.655.750 mark. Heraf var over 16 mill. anbragt i de fire nordlige kredse, med broderparten i Haderslev.⁶⁰

De to kreditinstitutter i Kiel indtog således en særdeles fremtrædende plads i Nordslesvigs økonomiske system og var af stor betydning for de dansksindede landmænd. Umiddelbart før verdenskrigen blev de inddraget i den nationale kamp, men denne begivenhed skal senere blive berørt.

Udover kreditforeningerne bør endnu et tysk pengeinstitut nævnes særskilt, da det havde en anselig kapital anbragt i Nordslesvig. »Preussische Zentral-Bodenkredit AG« i Berlin var en hypotekbank, som ydede amortisable lån, dog med en noget højere rentefod. Banken blev især benyttet af de små landbrugere, hvis ejendomme ikke opfyldte mindstekravet for medlemskab af kreditforeningerne (et årligt nettoudbytte på 50 mark), men også en del større ejendomme søgte den. I 1914 havde den anbragt adskillige millioner mark i landsdelen.⁶¹

Foreningen af 5. oktober 1898.

H. P. Hanssens tidligere nævnte plan om et andelsselskab, der ud fra nationale motiver skulle yde 2. prioritetslån i landejendomme, blev ikke realiseret. I stedet for blev ideen overtaget og udviklet i Danmark, hvor H. V. Clausen samlede en gruppe økonomisk kyndige og formående mænd, der i samråd med ledende sønderjyder (først og fremmest H. P. Hanssen og Julius Nielsen) fandt frem til »5. oktober Foreningen«s endelige form.

Som nævnt i indledningen bygger den efterfølgende redegørelse for »Foreningen af 5. oktober 1898« og dens virksomhed i høj grad på utrykte arkivalier. På grund af materialets karakter er skildringen dog på flere punkter ikke så præcis som ønskeligt. Foreningens

arkiv er kun delvist bevaret, og indholdet af det foreliggende er af meget ujævn beskaffenhed. Selv i dets vigtigste bestanddel, bestyrelses- og repræsentantskabsprotokollerne, hvori de enkelte beslutninger indførtes, savnes der således notater om adskillige bevillinger. Indstillinger fra Nordslesvig og andre bilag er kun i ringe udstrækning bevaret. Den kopibog, som der refereres til, har ikke kunnet opspores. Af regnskaber og periodiske opgørelser findes der kun få. Noget af det manglende kan findes i eller erstattes med materiale fra H. V. Clausens, Julius Niensens og J. H. Schmidts privatarkiver, men suppleringen bliver dog spredt og tilfældig. På andre områder kan privatarkiverne bidrage med nye oplysninger, men også for dem gælder det, at de sjældent kan anses for udtømmende. De af J. H. Schmidt førte protokoller over hans arbejde for »5. oktober Foreningen« omtaler næppe halvdelen og kan ikke bruges til statistiske opstillinger. H. V. Clausen udarbejdede selv flere statistikker og oversigter over foreningens virksomhed, men forarbejderne ligger fragmentarisk spredt mellem hinanden og er ofte umulige at datere præcist.

Mændene bag foreningen.

Den gruppe, der samledes i København, bestod udover H. V. Clausen af skolebestyrer Niels Hjort, advokaterne Frits Bülow og Sophus Nellemann, vekselrer Laurids Bing, grosserer Holger Petersen og ingeniør Villars Lunn. Også murermester Carl Kruse var med fra starten, men synes ikke at have været særlig aktiv.

H. V. Clausen (1861-1937) var magister i historie og underviste på Frederiksberg Gymnasium. Han var meget aktiv på alle områder indenfor det dansk-nationale arbejde i Sønderjylland, og hans indsats blev særdeles betydningsfuld for dets skæbne. Gennem mange rejser erhvervede han sig et indgående kendskab til danskhedens stilling overalt i Slesvig og publicerede det i afhandlinger, sprogekort og statistikker. Som nær ven og samvittighedsfuld rådgiver udøvede han en meget vidtrækkende indflydelse på H. P. Hanssen, menneskeligt og politisk.

Niels Hjort (1862-1917) var barndomsven af Clausen og skolebestyrer på dennes arbejdsplads. Fra 1901-09 var han økonomisk direktør for »Skoleringen« (de private latinskolers fællesorganisation) og for andre privatskole-sammenslutninger, hvor han udførte et stort arbejde for at forbedre lærerlønningerne. Han var

cand. theol. fra 1886, men blev juridisk kandidat i 1909 og indtrådte i Bülow's firma som overretssagfører. Han var stærkt engageret i sønderjyske spørgsmål, og H. V. Clausen har fremhævet ham som hovedmanden bag »5. oktober Foreningen«s organisation.⁶²

Frits Bülow (1872-1955) deltog ikke i det stiftende møde og blev formelt ikke medlem af bestyrelsen, men tidligt blev han den faktiske leder af foreningens daglige forretninger i kongeriget. Han var en fremragende sagfører, blev således højesteretsadvokat 31 år gammel og var forsvarer i rigsretsprocessen mod J. C. Christensen og Sigurd Berg. 1910-13 var han justitsminister i Venstreministeriet Berntsen, 1920-24 var han medlem af Landstinget.

Højesteretsadvokat Sophus Nellemann (1833-1915) var ligeledes en anset jurist, der blandt andet havde udøvet en stor indsats indenfor sin stands faglige sammenslutninger. Som højremand deltog han i kommunalpolitik på Frederiksberg og i København. Han virkede ivrigt for hedebeplantningssagen og i sønderjyske spørgsmål. Han var den første formand for »To Løver«, Studenterforeningens sønderjyske fraktion.

Vekselerer Laurids Bing (1850-1903) var til sin død meget aktiv indenfor »5. oktober Foreningen«. Forretningsudvalgets møder fandt således sted på hans kontor. Han var medejer (i sine sidste år ene-ejer) af det velrenommerede bankierfirma »Rubin & Bing«. Han var en ivrig forkæmper for det parlamentariske princip og sluttede sig som en af de første i det københavnske borgerskab til Venstre, hvis første repræsentant i Frederiksbergs kommunalbestyrelse han blev. Han mæglede under storlockouten 1899 og nød på trods af sit politiske tilhørsforhold tillid i konservative kredse.⁶³

Grosserer Holger Petersen (1843-1917) havde af ingenting skabt sig en række store virksomheder indenfor manufakturbranchen. Han besad adskillige erhvervmæssige tillidsposter og medvirkede blandt andet ved Købmandsskolens oprettelse. Fra 1898 var han konservativt medlem af Landstinget, hvor han især beskæftigede sig med forsvars- og toldspørgsmål. Hans nationale sindelag gav sig udslag på adskillige områder, hvor han ofrede betydelige summer, således i hedebeplantningssagen, på De vestindiske Øer og i Sønderjylland.⁶⁴

Ingeniør Villars Lunn (1845-1921) var ligeledes konservativt medlem af Landstinget (fra 1890 til 1914). Derudover ejede han flere herregårde og et teglværk på Sjælland, og gennem ham

knyttedes mange godsejere til »5. oktober Foreningen«, hvis formand han blev. De gnidninger, der opstod mellem ham og de øvrige forretningsudvalgsmedlemmer, og som til slut medførte, at han nedlagde sit formandshverv, skyldtes i høj grad, at hans private sønderjyske kontakter hovedsageligt tilhørte oppositionen mod H. P. Hanssen.⁶⁵ Ligesom Holger Petersens var hans økonomiske offervilje meget stor.

I Nordslesvig optog disse mænd forbindelse med grosserer Julius Nielsen (1848-1920), som på dette tidspunkt endnu ikke var trådt aktivt ind i det nationalpolitiske arbejde. Som formand for bankrådet i Haderslev Bank og gennem sin store virksomhed i Vojens (smør-, korn- og tømmerhandel) havde han et glimrende kendskab til landsdelens økonomiske forhold, og såvel for »5. oktober Foreningen« som for Nordslesvigsk Kreditforening blev hans indsats særdeles betydningsfuld. Han var medlem af Haderslev kredsdag fra 1900 og af den preussiske landdag 1902-08 og beskæftigede sig i første række med økonomiske forhold.⁶⁶

Foreningens etablering.

Forudsætningen for, at foretagendet kunne få effektiv betydning, var, at de tyske myndigheder ikke erfarede dets eksistens. På baggrund af overpræsident v. Köllers netop påbegyndte hårde kurs, kunne der i modsat fald forventes tyske modforholdsregler. Der måtte derfor arbejdes med frit disponible midler, som ikke krævede offentlig regnskabsaflæggelse. Pengene måtte indsamles blandt relativt velstillede mennesker, på hvis diskretion man kunne stole. Ved en gennemgang af Københavns skattebog samledes navnene på de emner, som fik speciel indbydelse til det stiftende møde.⁶⁷ De senere medlemmer hvervedes ligeledes gennem personlig opfordring.

Den 5. oktober 1898 samledes 45 personer i Wiwels lokaler i København. Efter indledende foredrag af Niels Hjort og Villars Lunn om situationen i Nordslesvig vedtog forsamlingen énstemmig det af indbyderne fremsatte forslag, som her skal gengives i dets fulde ordlyd:⁶⁸

»Forslag til beslutning på mødet d. 5te oktober 1898.

1.

Forsamlingen beslutter at arbejde hen til dannelsen af et fond, hvis midler kan anvendes til at støtte kampen for danskhedens bevarelse i Sønderjylland. Navnlig skal der arbejdes for at bevare dansk jord i Nordslesvig på danske hænder.

2.

Fondets virksomhed foregår uden nogen art af offentlighed. Der bevares den strengeste fortrolighed ved omtalen af dets eksistens, for at der ikke i pressen skal fremkomme meddelelser om det. Enhver henvendelse angående fondet bør derfor ske direkte fra person til person og kun til personer, på hvis diskretion og loyalitet man kan stole.

3.

Fondet tilvejebringes ved bidrag, der ydes en gang for alle eller fordeles på 5 år. Også efter at den første indsamling er tilendebragt, bør man søge fondet forøget ved gaver, testamentariske dispositioner o. desl. Da ethvert offentligt opråb er udelukket, må indsamlingen ske ved personligt arbejde i de kredse, hvor man har grund til at antage, at der er vilje og evne til at bringe ofre for dette formål.

4.

Der dannes et repræsentantskab bestående af den på mødet den 5te oktober 1898 tilstedeværende forsamling, dog således at antallet af repræsentanter kan forøges indtil 100. Repræsentantskabet er fondets øverste myndighed og supplerer sig selv. Det vælger en formand, som sammenkalder det til møde mindst een gang om året.

5.

Til at bestyre fondet vælger repræsentantskabet en bestyrelse, bestående af 18 medlemmer. Bestyrelsen vælger selv sin formand og fastsætter sin forretningsorden. Bestyrelsen administrerer fondet efter bedste skøn uden anden indskrænkning end den, der er givet i disse bestemmelser. På repræsentantskabets årlige møde aflægger bestyrelsen beretning om fondets status og virksomhed. Bestyrelsen er dog ikke forpligtet til at gå mere i detaljer, end den finder grund til. Hensynet til grundkapitalens bevarelse i dens oprindelige størrelse kan ikke være absolut bindende for bestyrelsens administration af fondet.

6.

Hvert år afgår 6 af bestyrelsens medlemmer, og repræsentantskabet vælger 6 nye medlemmer. Afgående bestyrelsesmedlemmer kan genvælges. Til at gennemgå regnskaberne vælges af repræsentantskabet 2 revisorer. Valget gælder for et tidsrum af 3 år.

7.

På næste repræsentantskabsmøde forelægger bestyrelsen forslag til bestemmelser for fondet, som kan afløse de midlertidige bestemmelser, der findes i denne beslutning«.

Det under punkt 7 bebudede forslag synes aldrig fremsat. I følge H. V. Clausen fandtes foreningens love kun i ét eksemplar på et

stykke almindeligt skrivepapir.⁶⁹ Dette er dog hverken bevaret i hans eller foreningens efterladte papirer. Men hvad medlemstegningen og fondens anvendelse angår, er de retningslinjer, som foreningen arbejdede efter, stort set angivet i ovenstående. Repræsentantskabet derimod fik slet ikke den tilsigtede funktion. Det blev så godt som aldrig indkaldt. Af bestyrelsens 18 medlemmer deltog kun en tredjedel aktivt i arbejdet, og de øvrige varetog nærmest den opgave, som var tiltænkt repræsentantskabet.

Medlemmerne af den på mødet valgte bestyrelse (som i foreningens levetid kun undergik få og ret uvæsentlige ændringer) skal her nævnes, da de giver et ret dækkende indtryk af bidragsydernes sociale tilhørsforhold:⁷⁰

Grosserer F. Th. Adolph, København.
Vekselerer L. Bing, København.
Kammerherre Castenschiold, Borreby.
Magister H. V. Clausen, København.
Professor E. Hansen-Grut, København.
Bankdirektør A. Heide, København.
Skolebestyrer N. Hjort, København.
Professor H. Høffding, København.
Fabrikant Vilh. Jørgensen, København.
Konferensråd Koch, Odense.
Muremester C. Kruse, København.
Ingeniør V. Lunn, København.
Højesteretsadvokat S. Nellemann, København.
Bankdirektør Fr. Nørgaard, Århus.
Grosserer H. Petersen, København.
Højskoleforstander Ludvig Schrøder, Askov.
Grosserer Selgen Sthyr, København.
Kammerherre Vind, Sanderumgård.

Samme indtryk giver fortegnelsen over medlemmerne.⁷¹ De kom fra det højere borgerskab og fra godsejerstanden. Mærkeligt nok rummede bestyrelsen ingen officerer, som ellers i stort tal var bidragsydere. Set på baggrund af agitationsformen kan hverken den geografiske eller sociale baggrund overraske, og dertil kommer yderligere, at det laveste accepterede bidrag var sat til 250 kr.⁷²

Stiftelsesmødets deltagere tegnede sig for bidrag på tilsammen 75.000 kr. I det næste halve år afholdtes der i København og forskellige købstæder en halv snes agitationsmøder, inden man på grund

af storlockouten 1899 indstillede indsamlingen, hvis udbytte ialt blev på 524.000 kr. Foreningen havde da 7-8 hundrede medlemmer.⁷³

Den hårde tyske kurs mod optanterne, som netop var påbegyndt i Nordslesvig, havde vakt stærk harme i Danmark og virkede sikkert forstærkende på den nationalfølelse, som lå bag de meget store bidrag. Få år tidligere havde en tilsvarende indsamling næppe givet samme gode resultat. Fem år senere opfordredes medlemmerne til at tegne sig for nye bidrag, men efter det foreliggende materiale at dømme indkom der ikke store summer.

Den kongerigske administration.⁷⁴

Bestyrelsen konstituerede sig straks med Villars Lunn som formand og Holger Petersen som kasserer. Den nedsatte et forretningsudvalg bestående af disse to samt Bing, Hjort og Nellesmann. Clausen nævnes ikke direkte, men deltog fra starten i udvalgets arbejde.

Den 16. december 1898 blev udvalgets hidtidige dispositioner godkendt på et bestyrelsesmøde, hvor man vedtog at lade det fortsætte forvaltningen på egen hånd, således at formanden kun sammenkaldte bestyrelsen, når der forelå væsentlige, nye situationer. Derefter var denne lille kreds reelt enerådende over midlerne. Den suppleredes tidligt med Frits Bülow, der virkede som udvalgets sekretær, et hverv, som senere blev overtaget af grosserer A. M. Albrechtsen.

I det første par år samledes forretningsudvalget jævnlige, ca. en gang om måneden, og behandlede ansøgningerne fra Nordslesvig. Men da det første pres var overstået, foregik beslutningerne oftest gennem skriftlig votering, efter at andragenderne havde cirkuleret. Man mødtes dog stadigvæk en gang imellem, men efterhånden som arbejdet i Nordslesvig fandt sin form, blev udvalgets arbejde forholdsvis enkelt.

Administrationen i Nordslesvig.

Fonden skulle anvendes i Nordslesvig og det på en måde, der unddrog sig myndighedernes opmærksomhed. Derfor kunne kendte dansk-nationale politikere ikke inddrages direkte i virksomheden. I første omgang blev Julius Nielsen den ansvarlige, lokale leder, som arbejdede i forbindelse med et lokalt tilsynsråd. Dette fik dog aldrig nogen reel betydning. Det har i det mindste ikke sat sig spor i foreningens arbejde.⁷⁵

I slutningen af 1898 undersøgte H. V. Clausen personligt Rødingegnen, og på dette grundlag anbragtes de første midler. Forbindelsen mellem Nordslesvig og København var besværlig i begyndelsen, da man ikke stolede på brevhemmeligheden. I det første år foretog H. V. Clausen som kontaktmænd 22 rejser.⁷⁶ Siden klarede man sig dog skriftligt.

Forretningsgangen var iøvrigt, at Julius Nielsen skønnede, i hvilke tilfælde der skulle sættes ind, og derpå sendte sine andragender til København. Der bevilgede eller afslog forretningsudvalget så lånet eller indhentede eventuelt nærmere oplysninger. De bevilligede beløb overførtes til Haderslev Bank (for hvis råd Julius Nielsen jo var formand), og banken kom derpå formelt til at stå som långiver. Imidlertid var det fra begyndelsen klart, at en virkelig effektiv ledelse ville kræve en mands fulde arbejdskraft, og Julius Nielsen var en travl forretningsmand. I begyndelsen af 1899 fandt problemet sin løsning, da J. H. Schmidt knyttedes til foreningen.

Jes Hansen Schmidt (1857-1948) var skolelærer på Sundeved. Han stammede fra et nationalt delt hjem i Bylderup sogn, men hans danske sindelag befæstedes, da den danske afdeling på Tønder Seminarium, hvor han da var elev, blev nedlagt. Fra 1878 til 1899 var han lærer på forskellige skoler i Sønderborg kreds, men da han nægtede at lade sig forflytte til Angel, blev han afskediget uden pension. Han kunne således med et øjeblikks varsel fuldt hellige sig den nye opgave som »5. oktober Foreningen«s forretningsfører.⁷⁷

Han nedsatte sig som ejendomsmægler (Hypothekensmakler) i Haderslev. Dette erhverv gav ham det bedst tænkelige alibi overfor myndighederne i de mange forretninger, han måtte deltage i, men det bød også på andre fordele. Gennem det kunne foreningen udnytte det almindelige lånemarked fuldt ud, og den undgik fordyrende mæglersalærer ved sine handler.⁷⁸ Schmidt modtog ganske vist kommission af sine forretninger, men oversteg den årligt 4500 mark, tilfaldt halvdelen af overskuddet foreningen.⁷⁹

I begyndelsen arbejdede han under ret stærk kontrol både fra københavnsk og nordslesvigsk side. Men den nationale konkurrence om landejendommene medførte, at der ofte måtte handles hurtigt, så efterhånden, som han viste sin dygtighed, fik han friere tøjler.⁸⁰ Forretningsudvalget bevarede til stadighed det afgørende ord, men efter et par års forløb er der kun ganske få eksempler på, at hans indstilling ikke tages til følge.

Som hemmeligt foretagende var det i starten »5. oktober Foreningen«, der måtte opsøge emnerne for økonomisk støtte, og ikke omvendt. Ligeledes måtte den holde sig velorienteret om udbuddet af landejendomme. J. H. Schmidt udarbejdede i de første år en række fortegnelser til dette formål, fortegnelser over det nationale sindelag hos samtlige nordslesvigske brugsejere, over landmænd, som ønskede at sælge, over uformuende gårdmandssønner m. m. Dertil havde han en lang række tillidsmænd spredt over hele landsdelen. Med denne baggrund var han parat til at møde de fleste situationer og kunne dertil selv optræde som initiativtager i andre. Det sidste var særlig vigtigt, når det var tyskejede ejendomme, det drejede sig om.

Som tiden gik, blev de fleste af fondens likvide midler bundet, samtidig med at dens eksistens blev almindeligt kendt. Schmidts opgave blev da snarere at vurdere de mange ansøgninger, han modtog, og støtten blev oftest af rådgivende art. Det var ikke nogen stor kapital, som »Foreningen af 5. oktober 1898« rådede over, så skulle større resultater opnås, måtte den anvendes med forsigtighed. Samtlige andre finansieringsmuligheder måtte være fuldt udnyttede, før foreningen anbragte sine penge. Blandt andet gjorde man om muligt støttegivingen betinget af, at ansøgerens slægtninge og venner ydede eller kautionerede for et tilsvarende beløb. Det betød, at foreningens lån som regel fik den lavest prioriterede sikkerhed, men til gengæld behøvedes der så relativt små beløb. Lånene var almindeligvis i klassen 1000-5000 mark (1 mark svarede til knap 90 danske øre). Renten lå normalt på 3,5-4 % p. a., men blev tit sat lavere. Til gengæld ansattes de årlige afdrag så højt, som de individuelle omstændigheder tillod.

Da man i udpræget grad tog hensyn til lånsøgerens faglige dygtighed, og da landbrugets vilkår i almindelighed var særdeles gunstige, blev betalingsfristerne stort set overholdt.¹¹ I sin aktive periode kunne foreningen derfor udover sin grundkapital investere flere hundrede tusinde mark, indkommet som renter og afdrag.¹²

»Foreningen af 5. oktober 1898«s direkte indsats.

For bedømmelsen af foreningens virksomhed frembyder materialet store vanskeligheder. Dens arkiv er som nævnt meget ufuldstændigt bevaret, og selv om det i nogen udstrækning kan suppleres med andet materiale, mangler der dog meget. Dertil kommer, at oplysningerne

om de enkelte forretninger er uensartet anført, blandt andet mangler der ofte angivelse af ejendommens størrelse og pris. Stedsangivelserne kan være flertydige, når kun et landsbynavn angives, og til tider fremgår det endog ikke klart, om støtten overhovedet blev ydet. Disse mangler har umuliggjort opstillingen af detaljerede statistikker på så væsentlige områder som arealstørrelse, prioritetsgældens andel i købsprisen o. s. v. For de foretagne opgørelses vedkommende må der tages et vist forbehold over for fejl. Enkeltoplysningerne er kontrolleret i videst mulige omfang, men mange unddrager sig kontrol.

Tabel 6 er opstillet udelukkende udfra forretningsudvalgets forhandlingsprotokoller.⁵³ Forretningerne er henført til bevillingsdagen, og der tages således ikke hensyn til, at en del beløb først kommer til udbetaling det følgende år. Tabellen er absolut ikke et fuldgyldigt udtryk for foreningens virksomhed. Den har åbenlyse mangler, som kan påvises gennem det øvrige materiale. En udateret opgørelse over foreningens skyldnere (fra 1910 eller senere) nævner således 170 forskellige, der tilsammen skyldte 901.400 mark.⁵⁴ De mest iøjnefaldende udeladelser er et lån til Haderslev Hvidtølbryggeri på 50.000 mark og støtten til Vojensgård (se senere) af nogenlunde samme størrelsesorden. I 1908 opnåede to landmænd lån på tilsammen 11.000 mark. Der mangler formodentlig mere, men selv om tabellen ikke giver fuldstændige oplysninger, bygger den dog på den altovervejende del af de samlede forretninger og lader sig således anvende til generelle betragtninger. Af rubrik B fremgår det, at foreningen år for år har anvendt hele sin rørlige formue næsten fuldt ud (hovedparten af fonden blev indbetalt i 5 årlige rater).⁵⁵ Rubrik C viser, at det først og fremmest var ved ejerskifter, man støttede, og rubrik D viser, at det helt overvejende var i Haderslev kreds. Alt dette er ikke overraskende. Det er derimod rubrik E, af hvilken det fremgår, at det især var folk fra nabolaget, der optrådte som købere. H. V. Clausen og H. P. Hanssen havde begge ment, at rekrutteringsproblemet skulle løses med »alsiske bønderkarle«, og disse er altid siden blevet nævnt som en væsentlig betingelse for den danske ejendomshævdelses gode resultat. For »5. oktober Foreningen«s forretningers vedkommende holder dette ikke stik. Kun 7 mænd fra Sønderborg kreds kan udpeges blandt køberne i andre egne af Nordslesvig.⁵⁶

TABEL 6

»5. oktober Foreningen«s økonomiske dispositioner

År	A. Tilfælde af ydet pekuniær støtte i		B. Anvendte beløb		C. Støtten ydedes til		
	landejd.	andet	som lån	som gave ¹⁾ (rentehjælp m. m.)	sliddende ejere ²⁾	arvinger	købere udfra
1898 ⁴⁾	6	1	Mk. 22.000	Mk. 9.975		2	4
1899	32	2	Mk. 160.500	Mk. 900	10	2	20
1900	24	3	Mk. 96.900	Mk. 300	7	2	15
1901	26	2	Mk. 108.100	Mk. 5.000	9	3	14
1902	23	5	Mk. 105.200	Mk. 2.200	6	1	16
1903	16		Mk. 54.700	Mk. 400	5	1	10
1904	20	2	Mk. 78.500	Mk. 1.500	1	3	16
1905	10	1	Mk. 56.000		3	2	5
1906	11	1	Mk. 89.000		3	1	7
1907	3	1	Mk. 12.000	Mk. 7.600			3
1908 ⁵⁾							
1909	1	1	Mk. 12.000 Kr. 6.000				1
1910	1	1	Mk. 60.000 Kr. 4.500		1		
1898—1910	173	20	Mk. 854.900 Kr. 10.500	Mk. 27.875	45	17	111

1) Den samlede værdi af rentehjælpen, som blev ydet over en årrække, er i hvert enkelt tilfælde udregnet (eller anslået) og henført til bevillingsåret.

2) Det var ofte nyetablerede landmænd.

3) Haderslev vester- og østeramt er regnet som 2 kredse.

opgjort efter forretningsudvalgets protokol.

D.						E.			
Landejendommene lå i ..... kreds						De nye ejere kom fra			
Haderslev vester- amt	Øster- amt	Tønder	Åbenrå og Flensborg	Sønder- borg	uoplyst	samme sogn	samme kreds	fremmed kreds ³⁾	uoplyst
1	3		1	1		3	1	2	
21	7	2	1	1		11	2	3	6
10	11	1	1	1		5	5	5	2
13	10	2		1		6	6	3	2
9	9	3	1		1	7	2	5	3
6	5	2	1		2	2	2	3	4
11	6	2	1			9	4	5	1
3	1	6				2	4		1
7	2		1	1		4		3	1
1	1	1				1		1	1
	1					1			
			1						
82	56	19	8	5	3	51	26	30	21

4) Medregner dispositioner foretaget inden den 17. januar 1899.

5) Af andet materiale fremgår det, at to ejendomme (i Brede og Østerløgum sogne) dette år blev støttet med lån på ialt 11.000 mark.

ERIK STRANGE PETERSEN

Tabel 7. Den sognevisse fordeling af »5. oktober Foreningen«s støtte. Efter forretningsudvalgets forhandlingsprotokol. l = lån, g = gave. Tallene i parentes angiver støtte til andet end landbrug.

Sogn	Tilfælde	Støtte i mark
Agerskov	4	l. 11.500
Bevtoft	5	l. 41.500
Fole	3	l. 12.000
Gram	5	l. 20.000
Hjerting	4	l. 8.000
Hviding	3	l. 10.000
Hygum	13	l. 28.200
		g. 650
Jels	1	l. 2.500
Lintrup	11 (+1)	l. 49.800
Rejsby	1	l. 7.000
Roager	1	l. 2.000
Rødding	4	l. 15.000
Skodborg	5	l. 30.000
Skrave	7 (+1)	l. 25.500
Skærbæk	2 (+2)	l. 11.000
		l. 5.200
Spandet	4	g. 250
Toftlund	1	l. 3.000
Øster Lindet	8	l. 35.000
Haderslev vesteramt	82 (+4)	l. 317.200
		g. 900
Aller	4	l. 31.600
Fjelstrup	1	l. 1.000
Gl. Haderslev	3 (+1)	l. 22.500
Grarup	1	l. 10.000
Haderslev	(3)	l. 14.500
Halk	2	l. 17.000
Hjerndrup	3	l. 23.000
Hoptrup	4	l. 20.000
		g. 200
		l. 24.500
Jægerup	7	g. 1.475
Magstrup	3	l. 8.500
Nustrup	5	l. 16.000
Oksenvad	7	l. 13.700
Skrydstrup	1	l. 1.000
Sommersted	6	l. 26.000
Starup	2	l. 4.000
		g. 100
		l. 6.000
Stepping	2 (+1)	g. 6.500
Tyrstrup	2	l. 34.000
Vedsted	1	l. 2.000

»FORENINGEN AF 5. OKTOBER 1898« - DEN NATIONALE JORDKAMP

Sogn	Tilfælde	Støtte i mark
Vilstrup	1	l. 1.500
Vonsbæk	1	l. 10.000
Haderslev østeramt	56 (+5)	l. 286.800 g. 8.275
Abild	4	l. 11.000
Burkal	1	l. 3.000
Bylderup	2	l. 15.000
Daler	1	l. 5.000
Døstrup	2	l. 15.000
Højst	3 (+1)	l. 9.400
Mjolden	1	l. 2.000
Møgeltønder	1	l. 5.000
Randerup	1	l. 5.000
Ravsted	1	l. 5.000
Tønder landsogn	1	l. 10.000
Visby	1	l. 6.000
Tønder kreds	19 (+1)	l. 91.400
Bedsted	1	l. 20.000
Ensted	2	l. 13.000
Kliplev	1	l. 60.000
Løjt	1	l. 3.000
Østerløgum	1	l. 3.000
Åbenrå	1 (+1)	l. 20.000
Bov	1	l. 2.500
Flensborg	(1)	l. 2.000
Åbenrå og Flensborg kredse	8 (+2)	l. 123.500
Egen	1	g. 2.000
Nybøl	1	g. 1.000
Oksbøl	1	l. 5.000
Sottrup	1	l. 10.000
Svenstrup	1	l. 5.000
Sønderborg kreds	5	l. 20.000 g. 3.000
Stenderup ?	1	l. 6.000
Stenderup ?	1	l. 10.000
? ? ?	1	g. 400
Uidentificerede	3	l. 16.000 g. 400
Nordslesvig ialt	173 (+12)	l. 854.900 g. 12.575

I tabel 7 gives der et mere detaljeret billede af støttens lokale og størrelsesmæssige fordeling. Det fremgår af den og det tilsvarende kort, at den økonomiske bistand blev koncentreret i grænsesognene i almindelighed og i Røddingegnens og dens tilgrænsende sogne i Haderslev østeramt i særdeleshed. I det øvrige Nordslesvig var det hovedsageligt større gårde, der blev hjulpet med forholdsmæssigt større beløb i gennemsnit. Udover de i tabellen nævnte beløb skænkede foreningen 15.300 mark til forskellige nationale formål og udlånte i Danmark 10.500 kr. til to sønderjyske foreninger.

Ifølge tidligere behandlinger af »5. oktober Foreningen«s virksomhed havde den i 1910 ialt medvirket til bevarelsen af 237 ejendomme til en samlet værdi af ca. 12,5 mill. mark og med et areal på ca. 13.500 ha. Af disse var 49 ejendomme med ialt 3400 ha erhvervet fra tysksindede.⁷⁷ Disse tal ligger væsentligt højere end ovenstående opgørelses, men indbefatter formodentlig også forretninger, som J. H. Schmidt formidlede uden anvendelse af foreningens penge.⁷⁸

Til sammenligning mellem de to opgørelser tjener kortene. Det første illustrerer tabellen over den sognevisse fordeling og bygger altså på forretningsudvalgets protokol. Det andet er udarbejdet af H. V. Clausen i 1907.⁷⁹ Det angiver også landejendomme, der blev hjulpet på anden end pekuniær vis, men giver et nuanceret billede af, hvilken størrelse landbrug, der fortrinsvis blev støttet i de forskellige egne, et billede, som de ufuldstændige indførelser i protokollen gør det umuligt at tegne. Sammenligningen er i øvrigt tilladelig, da højst 5 af de forretninger, som er angivet på første kort, blev foretaget efter den 1. maj 1907.

Virksomhedens reelle og formelle ophør.

»Foreningen af 5. oktober 1898« indstillede sin aktive virksomhed i 1910, da sønderjyderne startede deres egen hypotekbank, Nordslesvigsk Kreditforening. Forretningsudvalget støttede efterfølgerens virksomhed ved at stille foreningens obligationer til rådighed for denne som garantikapital, men forbeholdt sig til gengæld en ret stærk indflydelse på ledelsen. Dette vil blive nærmere omtalt senere. Hermed var foreningens bevilgende rolle i Nordslesvig udpillet. Efter genforeningen ydede den et par lån til dansksindede i Mellem-slesvig, men den 14. februar 1922 blev den efter bestyrelsens forslag

opløst på et repræsentantskabsmøde. Dens formue blev overdraget til »Spare- og Laanbanken for Flensborg og Omegn«, som skulle anvende den til støtte for dansksindede landmænd i Mellemlesvig.⁹⁰ Aktiverne androg pr. 31. december 1921 637.828,55 kr.⁹¹

Foreningens indirekte betydning.

»5. oktober Foreningen«s indvirkning på den nationale jordkamp rakte langt udover de landbrug, der direkte støttedes med lån. På trods af dens beskedne grundkapital påvirkede den hele ejendomsmarkedet.⁹²

Den væsentligste årsag bag den tyske tilvandring til Nordslesvig havde været de lave jordpriser, som igen skyldtes den utilstrækkelige lokale efterspørgsel. Foreningens virksomhed stimulerede imidlertid de dansksindedes købelyst, så efterspørgslen snart ikke alene udlignede, men overgik udbuddet, og medførte således en stærk prisstigning. Dermed svandt den økonomiske tiltræknings-evne, som Nordslesvigs landbrug havde haft på fremmede. I følge J. H. Schmidts tidligere nævnte forklaring blev dette medvirkende til »Nybyggerforeningen«s ruin. Samtidig fristede de stigende konjunkturer flere tyske »nybyggere« til at sælge påny med en hurtigt tjent profit. Dertil kom den moralske betydning. Fondens eksistens, men ikke dens baggrund og størrelse, blev hurtigt en offentlig hemmelighed. Både fra tysk og fra dansk side gjorde man sig vidt overdrevne forestillinger om dens midler.⁹³ De dansksindede så her for første gang et effektivt middel i den hidtil så ulige kamp, og det øgede den enkeltes modstandskraft. De, der stod for at skulle sælge, udsatte salget, til man fandt en dansk køber, og liebhavere vovede handler, som de tidligere ville være vejet tilbage for.⁹⁴

Endelig skal J. H. Schmidts personlige indsats fremhæves.⁹⁵ Da »5. oktober Foreningen« knyttede ham til sig, var han uden erfaring i ejendomshandel, men hans evner og energi tilførte foreningen en kraft, som må have overgået selv de lyseste forhåbninger. Hans mæglerforretning blev mere end et alibi. Som foreningens tillidsmand søgte han i videst mulige omfang at ordne sagerne uden dens økonomiske bistand. Han sanerede ejendommenes belåning, fik de lokale 1. prioriteter udskiftet med penge fra Kiel og udnyttede, ofte gennem moralsk pres, alle forhåndenværende muligheder. Hans virksomhed var ledet af nationale motiver, men han lod sig ikke lokke

ud i økonomisk uforsvarlige foretagender og lagde således bånd på de opportunistiske tilbøjeligheder hos danske sælgere, der jobbede prisen op under henvisning til tyske liebhavere. Det sidste i forbindelse med hans stejle, selvbevidste væremåde skaffede ham mange fjender og megen uretfærdig kritik på halsen.

Han forstod også at udnytte lovgivningens juridiske smuthuller til sin sags fordel. I følge Den borgerlige Lovbog var en handel med grundejendom først bindende, når den underskrevne kontrakt var attesteret af en notar eller amtsdommer. På dette grundlag fik Schmidt i flere tilfælde omstødt en handel til sin fordel, og han sørgede selv for ikke at begå tilsvarende fejl.⁸

Han erhvervede gårde på egen regning og risiko, når han ikke kunne nå at konferere med København, men i modsætning til andre dansksindede ejendomscommissionærer videresolgte han kun til danske. Af de breve, der er bevaret i hans arkiv, får man et imponerende indtryk af hans arbejdskraft. Så godt som hver brevskriver repræsenterer en landejendom, der skal omsættes eller hjælpes, og i perioden 1899-1910 skriver 700-800 personer til ham.⁹

Trøjborg, Søgård, Vojensgård.

Det nationale sindelag hos ejerne af Nordslesvigs relativt få storgårde havde en vis lokalpolitisk indflydelse på grund af 3-klassevalget.¹⁰ Men dertil kom på bredere sigt en psykologisk begrundet betydning. Ejendommene havde en position i den offentlige bevidsthed, som nåredes af pressen, og både fra dansk og fra tysk side betragtedes erhvervelsen eller fastholdelsen af dem som nationalpolitisk ønskelig. I konkurrencen var danskerne klart de svageste, efter at den preussiske stat havde indledt sine domæneopkøb.

»5. oktober Foreningen« var ikke økonomisk stærk nok til at deltage i ret mange storhandler, da dens køberemner kun sjældent mønstrede nogen større egenkapital, og da de danskdrevede, lokale pengeinstitutters midler var for begrænsede til, at de kunne bidrage med tilstrækkeligt store hypoteklån. I tidens løb måtte man trække sig ud af flere store forretninger.¹¹ Men på grund af foreningens ledes personlige indsats lykkedes det et par gange at sikre kendte ejendomme for danskheden. I begyndelsen af 1906 blev godset Trøjborg i Visby sogn udbudt til salg af den dansksindede ejer H. A. Knudsen. Efter lange og trange forhandlinger med mange

potentielle købere og om forskellige finansieringsmuligheder løstes problemet omsider, da Holger Petersen personligt forstrakte den unge B. Høyer med et beløb på o. 100.000 mark. »5. oktober Foreningen« synes ikke direkte at have støttet, men har måske ydet Holger Petersen en begrænset garanti overfor et eventuelt tab.¹⁰⁰

Forretningen var meget kompliceret, ikke mindst fordi der samtidig skulle findes en køber til Søgård gods i Klipleve sogn. Det var i 1898 blevet erhvervet af bankdirektør Heide, København, men nu ønskede han at sælge. Det viste sig umuligt at finde en lokal køber, så i 1907 overtog Villars Lunn personligt ejendommen. De nødvendige lån blev i første omgang tilvejebragt i Privatbanken mod foreningens garanti. Senere (i 1910) anbragte den direkte 60.000 mark i Søgård. I 1912 videresolgte Lunn gården til dens bestyrer, Raben. Både Lunn og foreningen synes at have lidt et anseligt økonomisk tab.¹⁰¹

Yderligere økonomiske problemer fik man, da J. H. Schmidt i 1907 fra tysk hånd erhvervede den knap 400 ha store og forsømte Vojensgård. De løstes, som i Søgård-tilfældet, ved at foreningen garanterede for et lån i en københavnsk bank. Senere synes foreningen at have indfriet lånet og selv anbragt penge i ejendommen.¹⁰² J. H. Schmidt havde købt Vojensgård med videresalg for øje og besluttede sig først siden til selv at beholde den. I forretningsudvalget var betænkkelighederne ved at lade tillidsmanden nyde personlig støtte fra fonden forståeligt nok store, og i det hele taget blev Schmidt udsat for en del kritik i anledning af denne handel, både indenfor og udenfor foreningens rammer. Den var dog mere grundet på personlige modsætninger end på saglighed, og han blev varmt bakket op af især Julius Nielsen og Holger Petersen. I et brev til H. V. Clausen undrede Julius Nielsen sig således over Lunns kritik af Schmidt. Han skulle dog kunne vurdere hans indsats og forstå, »at netop Schmidts gode arbejde er årsag i, at manganen ikke er ham god!«¹⁰³ Den interne modsætning blev dog kun af forbigående karakter, og udadtil forsvarede forretningsudvalget til stadighed Schmidts person.

Tyske initiativer fra århundredskiftet til 1912.

Set på baggrund af dens begrænsede ressourcer fik »Foreningen af 5. oktober 1898« en meget stor indflydelse på den nationale

ejendomsfordeling i Nordslesvig. Dens virksomhed blev naturligvis stærkt begunstiget af, at to af dens virksomme konkurrenter, »Nybyggerforeningen« i Rødding og pastor Jacobsens bank i Skærbæk, krakkede ret tidligt efter dens oprettelse og ikke fik afløsere.

Den stærkt nationalistiske »Tyske Forening« så med uro, hvorledes danskerne ikke alene blev i stand til at fastholde deres landejendomme, men endog kunne genvinde en del af de tabte. Den krævede i stadigt skarpere vendinger officiel indgriben. I første omgang resulterede det i et forsøg på i Nordslesvig nationalt at udnytte den allerede eksisterende rentegårdslovgivning, som det var tilfældet i de østlige, polskdominerede provinser.

Rentegårdene.

Den preussiske rentegårdslovgivning blev indledt i 1885 og havde socialt sigte. Den skulle bidrage til en mere rimelig fordeling af landbrugsjorden. Man ønskede en storstilet udstykning af større ejendomme i mindre brug, og for at lette erhvervelsen af disse for kapitalsvage landmænd ville staten yde størsteparten af etableringssummen som lån mod en lav rente. Rentegårdserhververen kom med det samme formelt til at stå som ejer, men kontraktligt havde staten mulighed for at forbeholde sig visse rettigheder, som reelt kunne indskrænke den frie ejendomsret. Princippet fik derved en vis lighed med tidligere tiders arvefæste.¹⁰⁴

Rentegårdslovgivningen fandt sin første praktiske anvendelse, da Preussen den 26. april 1886 med »Lov om befordring af tysk kolonisation i Vestpreussen og Posen« for første gang inddrog økonomiske midler i sin germaniseringspolitik. Gennem loven oprettedes »Den kgl. preussiske Bosættelseskommision«, som arbejdede direkte under statsministeriet, og som i første omgang blev udstyret med en bevilling på 100 mill. mark.¹⁰⁵ Kommissionen benyttede rentegårdsprincippet, som hermed fra starten fik tilført et politisk element. Dets sociale fordele kunne kun udnyttes af tysksindede statsborgere, og samtidig sikrede man sig en varig indflydelse på de nyoprettede landbrugs nationale ejerforhold, for i de polske provinser dannede man »ikke fuldt afløselige rentegårde«. Det skete ved at lade en brøkdel af statslånet være uopsigeligt fra låntagerens side, hvilket medførte, at staten skulle godkende alle senere ejerskifter.

1890-91 fik hele den preussiske stat adgang til at benytte rente-

gårdsordningen. Såvel den offentlige forvaltning som private foretagender kunne i samråd med regeringens »Generalkommission« grundlægge rentegårde overalt. Finansieringen skete gennem statsgaranterede »rentebanker«, og udenfor de nationalt blandede områder ydedes der i almindelighed fuldt afløselige lån, uden at staten dog opgav sin kontraktlige ret til en vis indsigt med ejendommene. Love af 1896 og 1899 om hovedarvingsret (»Anerbenrecht«) sikrede dertil staten en forkøbsret, når et senere ejerskifte ikke foregik ved direkte arvegang.

Rentegårdsdannelse kunne principielt kun finde sted gennem udstykning af større ejendomme, men i 1902 blev det muligt at omdanne bestående gårde i Posen og Vestpreussen til rentegårde og i 1912 også i Slesvig-Holsten. En rentegårds arealstørrelse skulle oprindeligt ligge mellem 2 og 40 hektar, men ved Lov af 8. januar 1907 sænkedes minimumsgrænsen til 12,5 ar, udfra ønsket om at etablere en jordejende landarbejderstand.¹⁰⁶

Rentegårdserhververen kunne som lån i »rentebanken« (der for Nordslesvigs vedkommende havde sæde i Stettin) opnå tre fjerdedele af jordens og bygningernes takserede værdi. Udbetalingen skete i »rentebreve«, som frit omsattes på kapitalmarkedet. Den årlige rente var på 3,5 0/0, og dertil svarede 0,5 0/0 i amortisation. Det var altså særdeles gunstige betingelser i forhold til det almindelige låne-markeds, lånegrænsens størrelse taget i betragtning. Til gengæld var statslånet som regel fra låntagerens side uopsigeligt i 10 år, og i det hele taget krævedes »Generalkommissionen«s samtykke til videre salg, så længe lånet ikke var fuldt udbetalt. I kontrakterne beholdt den sig ofte en form for genkøbsret, endda til 90 0/0 af taksationsværdien. En rentegårdsejers handlefrihed kunne således gøres ret begrænset, hvilket især blev udnyttet nationalpolitisk i grænseegnene.¹⁰⁷

Rentegårdene i Nordslesvig.

I Nordslesvig dannedes den første rentegård i 1892, men der var ialt kun oprettet 13 før 1906. Derefter ønskede man af nationalpolitiske grunde at udnytte systemet mere effektivt, og »Generalkommissionen« (som havde sæde i Hannover) åbnede først en, siden flere lokale filialer med ganske gode resultater. Fra 1906 til verdenskrigens udbrud dannedes der 344 rentegårde med et samlet jordtilliggende på knap 6700 ha.

ejendomme i den nordslesvigske del af Bov sogn (som lå i Flensborg landkreds) ikke medregnet blandt de 365 rentegårde. Man noterer sig i øvrigt, at de helt små brug næsten udelukkende blev dannet i Haderslev kreds.

Der nedsattes altså ca. 300 tyske familier i Nordslesvig, men hvor meget de forrykkede det nationale ejerforhold lader sig vanskeligt sige, sålænge der ikke foreligger materiale over, hvormange ejendomme der medgik til denne udstykning, og fra hvem de blev erhvervet. I visse egne må rentegårdene dog have styrket det tyske element betydeligt, især i den sydlige del af Åbenrå kreds. Men på trods af dette medførte de ikke så store resultater, som »Den tyske Forening« havde lagt op til, for princippet blev kun i ringe udstrækning anvendt af hjemmetyskerne.¹⁰⁹ Dette manglende lokale initiativ søgte man derfor at afhjælpe gennem dannelsen af en effektiv bosættelsesorganisation.

Tyske bosættelsesselskaber.

Initiativet var udgået fra provinsens »Landwirtschaftskammer«, som gennem sin formands, grev Rantzaus politiserende virksomhed gradvist var blevet engageret i den nationale kamp.¹¹⁰ I august 1909 indledte »Schleswig-Holsteinische gemeinnützige Siedlungsgenossenschaft« sin virksomhed, for (med Rantzaus ord) at »rejse en vold af tyske kolonister tværs over Nordslesvig.«¹¹¹ Det var et andelsforetagende med et samlet indskud på 524.000 mark, hvoraf statslige, amtslige og kommunale institutioner havde tegnet den altovervejende part, mens private personer ialt tegnede 85.000 mark.¹¹²

Forud for oprettelsen havde der i landdagen været fremført en række heftige angreb på Nordslesvigs dansksindede. Landdagsmanden Schifferer begrundede et krav om offentlig støtte med en opgørelse fra Haderslev kreds 1908. I følge den var landbrugsjord for 1.770.000 mark og andre erhvervsvirksomheder for 350.000 mark overgået fra tysk til dansk eje, medens tyske fra dansk hånd kun havde erhvervet for ialt 640.000 mark.¹¹³ I februar 1909 bebudede den preussiske indenrigsminister økonomisk støtte til den betrængte tyskhed, men den valgte form, andelene i »Siedlungsgenossenschaft«, førte imidlertid ikke til store resultater. Selskabet blev i 1913 optaget i »Höfebank« (som omtales senere) og havde da ialt i Nordslesvig opkøbt 693 hektar landbrugsjord. Heraf havde

det solgt 5 gårde som fri ejendom, bortforpagtet 5 gårde og oprettet 16 rentegårde.¹⁴ Dets virksomhed havde i de to første år været mærkbar på ejendomsmarkedet, men den fik ingen reel nationalpolitisk betydning.

Heller ikke »Gemeinnützige Kleinsiedlungsgenossenschaft« opnåede iøjnefaldende resultater. Det startede i juli 1910 med sæde i Haderslev. Det dannedes under formen »selskab med begrænset hæftelse« og besad en andelskapital på 52.000 mark. Formålet var at oprette landarbejderboliger med små jordtilliggende, og hertil modtog selskabet efter Lov af 10. august 1909 statstilskud. Men foretagendet ebbede hurtigt ud på grund af manglende efterspørgsel fra landarbejderside. I 1912 indstillede selskabet sin faktiske virksomhed efter at have oprettet 17 småejendomme.¹⁵

De to bosættelsesorganisationer fik således kun en forbigående og i det hele taget beskeden forbedring af den tyske stilling til følge. På længere sigt fik de snarere en negativ virkning, idet danskerne som modtræk mod deres oprettelse stiftede et betydeligt mere effektivt, nationalt arbejdende pengeinstitut.

Nordslesvigske Kreditforening.

Efter alle udtalelser at dømme måtte Nordslesvigs dansksindede befolkning i begyndelsen af 1909 frygte et massivt og økonomisk velfunderet tysk fremstød mod dens talmæssige overlegenhed på landet. Den 6. april samme år nedsatte Vælgerforeningen derfor et 15-mandsudvalg til forberedelse af et modtræk. Indenfor dette udarbejdede Julius Nielsen, H. P. Hanssen og bankdirektør Hübbe, Haderslev, på kort tid et udkast, som blev almindeligt accepteret.¹⁶ Gennem lokale tillidsmænd udsendtes i slutningen af april over hele landsdelen en »Indbydelse til tegning af forretningsandele i Nordslesvigske Kreditforening«. Heri opfordrede en række fremtrædende mænd til dannelsen af et »selskab med begrænset hæftelse«, hvis hovedformål skulle være at yde hypoteklån imod sekundær pant i landejendomme. Andelene var sat til 500 mark (eller multipla af dette beløb) og skulle være fuldt indbetalt efter 12 måneder.¹⁷

Man havde stilet efter en grundkapital på 500.000 mark, men i løbet af et halvt år tegnedes der 1406 andele på ialt 830.000 mark.

Lokalt var fordelingen således:¹¹⁸

Haderslev vesteramt	523 andele på ialt	294.000 mark
Haderslev østeramt	329 andele på ialt	197.500 mark
Åbenrå kreds	221 andele på ialt	130.000 mark
Sønderborg kreds	210 andele på ialt	119.000 mark
Tønder kreds	80 andele på ialt	58.500 mark
Flensborg kreds	43 andele på ialt	31.000 mark

Gennem sin personlige indsats havde landdagsmand Kloppenborg-Skrumsager stærk andel i vesteramtets glimrende repræsentation.¹¹⁹

Nordslesvigsk Kreditforening oprettedes officielt den 1. november 1909 og indledte sin virksomhed den 1. januar 1910. Navnet var for så vidt vildledende, da der ingenlunde var tale om en kreditforening i ordets gængse betydning. Kun de andelshavende var medlemmer, der med en stemme for hver 500 mark på den årlige generalforsamling valgte et tilsynsråd på 17 medlemmer, som igen udnævnte tre direktører og overvågede deres daglige forretningsførelse. Andelene var personlige, og blev de afhændet, skulle tilsynsrådet godkende den nye ejer, før denne kunne udøve medlemsret. Udover hypoteklånsydelse skulle »kreditforeningen« befatte sig med de fleste forretninger, som normalt fandt sted i banker og sparekasser, og dertil skulle den handle med landejendomme, eventuelt udparcellere.¹²⁰ Fra starten havde Julius Nielsen forestillet sig en del af »kreditforeningen«s udlån finansieret gennem udstedelsen af »partialobligationer«, en slags gældsbeviser med dobbelt sikkerhed i landejendomme og i Nordslesvigsk Kreditforening. Disse skulle omsættes frit.¹²¹ Planen måtte imidlertid opgives, og først fra begyndelsen af 1912 kunne virkemidlerne forøges gennem udstedelsen af 4,5 % bankobligationer, funderet i »kreditforeningen«s hypoteker, som i takt med tegningen deponeredes i Haderslev Bank.¹²² Tegningen blev dog ikke nogen stor succes, dertil var Nordslesvigs dansk-drevne pengeinstitutter for kapitalsvage. Kun for nogle få hundretusinde mark blev afsat, så der måtte fortsat efter 1912 udvises den yderste forsigtighed i udlånspolitikken.¹²³

Da Nordslesvigsk Kreditforening efter sine statutter måtte anbringe sin kapital mod relativt ringe sikkerhed, blev det af stor betydning, at den fra starten rådede over en stor garantikapital. »5. oktober Foreningen« besluttede nemlig at stille den sine aktiver til disposition, dog med forskellige betingelser. Grundkapitalen skulle

bevares intakt, medmindre »kreditforeningen« led tab. I så fald ville »5. oktober Foreningen« årligt afholde tabet op til 30.000 kr. Den forbeholdt sig ret til at beklæde en af de tre direktørstillinger og fastsætte dennes vederlag, som skulle afholdes af renteindtægten fra dens obligationer. Af de resterende renter kunne »kreditforeningen« henlægge tre fjerdedele til sin reservefond. Tre af »5. oktober Foreningen«s mænd skulle have tilsynsret på linje med tilsynsrådets medlemmer.¹²⁴

Den 21. maj 1910 vedtog forretningsudvalget i »Foreningen af 5. oktober 1898« at sende værdipapirer (og receptisser for sådanne) for et beløb af 425.465 mark til Nordslesvigsk Kreditforening og yderligere bebudedes 56.000 mark.¹²⁵ Det havde allerede da som sin direktør udpeget J. H. Schmidt. De to andre poster besattes med landbrugskonsulent, gårdejer M. Refslund Poulsen og den unge bankuddannede Jens Schmidt.

J. H. Schmidts selvrådige karakter skaffede ham mange modstandere i »kreditforeningen«s tilsynsråd og i Nordslesvig i det hele taget. Men bag ham stod dels hans tidligere foresatte i »5. oktober Foreningen«, dels tilsynsrådets (omend spinkle) flertal med formanden Julius Nielsen i spidsen.

Hans forhold til meddirektørerne var gnidningsløst. De var formelt ligestillede med ham, men han førte dog reelt ledelsen, selv om arbejdet til en vis grad var differentieret. Den begrænsede kapital gjorde det naturligt at fortsætte arbejdet efter »5. oktober Foreningen«s praksis, men på et enkelt område skete der dog en væsentlig ændring. Nordslesvigsk Kreditforening var ikke underlagt noget hemmelighedskrav og kunne åbent optræde som køber af landejendomme. Schmidt behøvede derfor ikke længere at handle personligt, når der ikke umiddelbart kunne findes en egnet køber til en udbudt gård. Som følge heraf besad »kreditforeningen« til stadighed en række ejendomme, som den under Marten Refslund Poulsens opsyn lod drive med bestyrere, til det blev muligt at videresælge dem.¹²⁶

Udover den långivende virksomhed ydedes der fra kontoret i Haderslev, som lededes af Jens Schmidt, rådgivende assistance til sanering af prioritetsgæld. Først når en landejendoms finansiering ikke kunne klares gennem udnyttelse af de almindelige kreditmuligheder (især »Kreditverband« og »Landschaft«), trådte Nord-

slesvigsk Kreditforening til med direkte økonomisk bistand. Lånene tildelte efter indstilling af J. H. Schmidt og Refslund Poulsen og først efter en indgående undersøgelse af forholdene på stedet. Schmidts forretningsmæssige erfaring og Poulsens landbrugsfaglige uddannelse supplerede her hinanden glimrende. Efter verdenskrigens udbrud begrænsedes »kreditforeningen«s virksomhed til at administrere, hvad den besad af ejendomme. I 1920 erhvervede den en større gård, men begyndte så fra 1921 at afvikle sine forretninger.¹⁷⁷

Detaljerede opgørelser over Nordslesvigsk Kreditforenings virksomhed lader sig ikke opstille, da dens forhandlingsprotokol må anses for tabt.¹⁷⁸ Dens samlede indsats gennem långivning og køb er derimod tidligere blevet opgjort. Herigennem medvirkede den til på danske hænder at bevare (eller erhverve) ca. 350 landejendomme med et samlet jordtilliggende på 14.000 ha og til en værdi af 18,5 mill. mark.¹⁷⁹ Derimod foreligger der intet om den geografiske placering af de enkelte ejendomme. I enkelte danske fremstillinger er det imidlertid blevet nævnt, at man i de sidste år før verdenskrigen begyndte at bosætte unge dansksindede landmænd i Slogs og Vis herreder, umiddelbart nord for den nuværende grænse.¹⁸⁰ Der sigtes ikke direkte til Nordslesvigsk Kreditforening, men på det tidspunkt har den været det eneste institut, der kunne organisere en sådan bosættelse.

»Lov om styrkelse af tyskheden i nogle landsdele«.

Med Nordslesvigsk Kreditforening lykkedes det for de dansksindede sønderjyder at hævde sig overfor de nye tyske foretagender i konkurrencen om landsdelens jord. Den 8. maj 1912 fremlagdes i landdagen et lovforslag om ejendomsbefæstelse. Det var møntet på de polske og danske provinser, og i motiveringen udtalte landbrugsministeren blandt andet:

»Jeg har for mig en beretning fra den Nordslesvigske Kreditforening, som allerede i nogle år har befattet sig med styrkelsen af dansk besiddelse i de preussiske slesvigske kredse. Den giver dermed også den preussiske statsregering et eksempel på, hvorledes denne ligeledes må bidrage til opretholdelsen og befæstelsen af tysk ejendom i Slesvig. Af hensyn til den kendsgerning, at tysk ejendom er i stadig aftagen i de nordslesvigske kredse Sønderborg, Haderslev, Tønder og Åbenrå, mens på den anden side danskheden trænger

frem, måtte provinsen Slesvig-Holsten omfattes af dette forslag«. Han fremførte, at ejendomsforskydningen i de fire kredse for årene 1910 og 1911 havde medført et nettotab for tyskerne på 10 ejendomme med 322 ha.¹³¹

Med vedtagelsen af denne »Lov om styrkelse af tyskheden i nogle landsdele« den 26. juni 1912 blev Nordslesvig for første gang inddraget under den økonomiske særlovgivning, man kendte fra de østlige provinser. Loven stillede 100 millioner mark til regeringens disposition »til befæstelse og styrkelse af den forhåndenværende sum af tyske landejendomme i de nationalt truede egne af provinserne Østpreussen, Pommern, Schlesien og Slesvig-Holsten«.¹³²

Pengene skulle bruges til erhvervelse af landejendomme, bøndergårde og godser, som udelte eller eventuelt delte skulle omdannes til rentegårde og sælges til tyske landmænd og landarbejdere. Op til 5 mill. mark af beløbet kunne staten anvende til andele i »almennyttige selskaber«, der virkede som mellemmand ved rentegårdsdannelsen (§ 1). Ejendommens bevarelse i tysk besiddelse skulle sikres ved en statslig genkøbsret (til 90 % af taksationsværdien), og ejeren skulle ikke ved retslig kendelse kunne befries fra de ham pålagte forpligtelser (§ 3). Renten (d. v. s. statslånet) skulle kun kunne afløses med begge parter samtykke (§ 2), og ejendommen blev underlagt loven om hovedarvingsret (§ 4), som medførte en temmelig skæv arvedeling.¹³³ Loven havde mødt stærk modstand, også i tyske kredse, men blev dog vedtaget med stort flertal. Den blev imidlertid først underskrevet af Vilhelm II den 12. marts 1913 og fik kun virkning i et års tid indtil udbruddet af 1. verdenskrig.¹³⁴ Samtidig med underskrivelsen blev i en forordning »de nationalt truede områder« defineret. For Slesvig-Holstens vedkommende udgjorde de foruden det nuværende Sønderjylland 10 tilgrænsende sogne i Tønder kreds og 3 i Flensborg landkreds.¹³⁵

Til varetagelse af den administrative side af loven dannedes et institut i Kiel, »Höfebank«, med en aktiekapital på 1 mill. mark, af hvilken staten besad majoriteten. Provinsen, kredsene og byerne tegnede sig for det meste af resten.¹³⁶ (Höfebank overtog som nævnt også resterne af »Schleswig-Holsteinische gemeinnützige Siedlungsgenossenschaft«). »Höfebank« foretog ejendomsbefæstelsen, det vil sige omdannelsen af en landejendom til rentegård, gennem en sanering af prioritetslånene. Den skaffede et 1. prioritetslån i Kiel-

kreditforeningerne og derefter et ligeledes amortisabelt statslån til en årlig rente på ca. 4 %. Den sidste mark af lånet kunne dog ikke afløses, uden at staten indvilligede. »Höfebank« stod overfor staten som kautionist for lånet, men krævede til gengæld lokale garantier for ejendomsbefæstelsen. Omdannelsen var befriet for statslige afgifter, men til gengæld var »Höfebank«s provision forholdsvis høj.¹³⁷

Ejendomsbefæstelse betød et kraftigt indhug i den private ejendomsret, hvilket man fra dansk side stærkt påpegede. På længere sigt var dens økonomiske fordele også tvivlsomme, så den danske modagitation fandt betydelig genklang hos Nordslesvigs hjemmetyskere. Men de resultater, som »Höfebank« opnåede i sin korte virketid, var dog betydelige. Der omdannedes ialt 359 ejendomme med 10.726,64 hektar tilliggende jord.¹³⁸ På kredsene var fordelingen:

Haderslev kreds	96 ejendomme med ialt 3.016,26 hektar
Åbenrå kreds	66 ejendomme med ialt 1.722,19 hektar
Sønderborg kreds	16 ejendomme med ialt 263,70 hektar
Tønder kreds	122 ejendomme med ialt 4.087,57 hektar
Flensborg kreds	59 ejendomme med ialt 1.636,92 hektar

Nogen egentlig forskydning i det nationale ejerforhold fik det dog ikke til følge. Det var primært bestående landejendomme, som omdannedes, og »Bindeloven« (som danskerne kaldte den) truede sådan set ikke direkte de danskejede gårde, da de dansksindede i lovteksten klart var unddraget adgang til at benytte princippet. Men en overgang kunne ske via en tysk mellemhandler, og under alle omstændigheder udelukkede danske fra enhver mulighed for at erhverve én gang bundne ejendomme. Økonomisk var det udelukket at tage konkurrencen op, så i stedet greb man til en tilsvarende befæstelse, men på frivillig basis.

»Landeværnet«.

Det skete gennem »Landeværnet«, som stiftedes i Åbenrå den 21. oktober 1913 med H. P. Hanssen som formand. Formålet var »i videst mulig udstrækning at bevare fri mands jord på fri mands hånd«.¹³⁹ Det optog i en vis udstrækning enkeltpersoner som medlemmer, men først og fremmest tilsvarende lokalforeninger, »sogneværn«. Den 1. marts 1914 var der etableret 84 sogneværn (i de 111 sogne, hvor ejendomsbefæstelsesloven havde gyldighed) med ialt 5032 medlemmer, deriblandt adskillige hjemmetyskere. Dertil havde »Landeværnet« små 700 individuelle medlemmer.¹⁴⁰

Dets formål var at udøve en national justits. Medlemmerne forpligtede sig til ikke at sælge deres jord til tyske og til at forhindre andre i det.¹⁴¹ Gennem udsendelse af pjecer, »Landeværnets Arkiv«, som også udkom på tysk, udsprede det oplysninger om »Binde-loven« og dens konsekvenser. Desuden ydede »Landeværnet« gratis bistand til omprioritering af gæld og dannede endelig et hede- og moseudvalg, som fik oprettet flere afvandings- og tilplantnings-selskaber.¹⁴²

Det sidste år før verdenskrigen.

Den preussiske regering havde før 1912 kun til en vis grad ladet sig påvirke af »Den tyske Forening«s krav om en storstilet økonomisk indsats i Nordslesvig. Ganske vist havde det offentlige ydet en vis støtte gennem lån til f. eks. Skærbæk-banken og »Nybyggerforeningen« i Rødding og i 1909 tegnet andele i »Siedlungsgenossenschaft«, ligesom der var blevet anvendt nogle millioner mark til domænekøb, men hidtil havde man dog afholdt sig fra en decideret undtagelseslovgivning. Fra 1912 fandt de nationalistiske synspunkter imidlertid stadig bedre gehør. Den 14. februar 1914 krævede Schifferer i Landdagen, at kreditforeningerne i Kiel skulle nægte lån til dansksindede. Forvaltningsrådet i »Landschaftlicher Kreditverband« tog henstillingen til følge, men danskerne stod ikke uforberede i denne situation. Vælgerforeningen havde optaget en for-tegnelse over samtlige dansksindede medlemmer af »Kreditverband« og kunne mobilisere dem til generalforsamlingen d. 14. maj. Knap 200 danskere mødte frem i Kiel, hvor de besatte de 4 ledige pladser i forvaltningsrådet og forhindrede, at kreditforeningen tegnede andele i »Höfebank«. Herefter vendte »Kreditverband« tilbage til sin neutrale udlånspolitik, men »Schleswig-Holsteinische Landschaft«, i hvilket låntagerne ikke havde stemmeret, satte ikke mere i samme omfang som tidligere penge i danske ejendomme.¹⁴³

Denne officielt inspirerede økonomiske boykot blev det sidste gennemførte initiativ i den organiserede dansk-tyske kamp om Nordslesvigs landbrugsjord før genforeningen. Efter verdenskrigens udbrud indstillede man fra begge sider alle større bestræbelser. Inden denne gennemgang afsluttes, skal imidlertid endnu en plan fremdrages, som, hvis den var blevet gennemført, kunne have medført en særdeles mærkbar forskydning i det nationale ejerforhold.

I begyndelsen af 1914 krævede flere landdagsmænd gentagne gange yderligere forholdsregler gennemført i de nationalt blandede egne. Den 8. marts fremsatte regeringen et lovforslag om udstykning af landejendomme, der blandt andet ville give staten forkøbsret til alle ejendomme på mere end 10 ha, når salget ikke skete til slægtninge af ejeren.¹⁴⁶ Fra dansk og fra polsk side opfattedes loven som rettet mod dem, hvilket benægtedes af indenrigsministeren.¹⁴⁷ Selv om der formelt ikke var tale om national særlovgivning, kan der imidlertid næppe herske tvivl om, at en sådan lov ville have været et stærkt våben for en germaniseringspolitik. Men udvalget nåede ikke at færdigbehandle forslaget inden krigsudbruddet, og det kom aldrig til 2. behandling.

Jordkampen. Mål, midler og konsekvenser.

Den nationale kamp om jorden medførte en meget stærk stigning i priserne på landejendomme. I Posen og Vestpreussen steg gennemsnitsprisen for en hektar landbrugsjord således fra 571 mark i 1895 til 1383 mark i 1906.¹⁴⁸ I Nordslesvig var stigningen vel ikke slet så kraftig, men for Røddingegnens vedkommende har M. Refslund Poulsen dog anslået, at den androg 100 % i tiden 1890-1914, og så har han endda korrigeret for driftsmæssige forbedringers indvirkning.¹⁴⁹

Naturligvis må en del af forklaringen på den voldsomme prisstigning søges i landbrugets glimrende konjunkturer fra o. 1890 til 1914. Disse skyldtes dels driftsmæssige fremskridt dels den tyske beskyttelsestold på landbrugsvarer. Men det nationalpolitiske element ved handlerne bragte med tiden ejendomspriserne op over det landøkonomisk forsvarlige. Det fremgår blandt andet af den stedse voksende hypotekgæld, som relativt kom til at udgøre en stadig større procentdel af landmændenes bruttoformue. Sålænge konjunkturerne bar, gav det sig ikke alvorlige udslag, men den alvorlige krise for det sønderjyske landbrug efter genforeningen har sikkert en del af sin forklaring i prisudviklingen før 1. verdenskrig.

Ansvar for den nationale jordkamp i Nordslesvig er fra dansk side altid blevet pålagt tyskerne, en anskuelse, der også deles af den tyske historiker Hedemann Heespen.¹⁵⁰ Der kan næppe heller herske tvivl om, at det var tyskerne, der introducerede en koordineret national bosættelsespolitik i landsdelen, og at danskerne først senere

greb til tilsvarende metoder. Ganske vist havde H. V. Clausen allerede i 1888, altså før noget tysk initiativ forelå, overvejet danselsen af et nationalt arbejdende kreditgivningsinstitut, men ideen var rent defensiv, at muliggøre det for den dansksindede befolkning at bevare sine ejendomme. Naturligvis så han gerne en dansk landvinding, men det vigtigste var at bringe tabene til ophør, at bevare det danske flertal på landet. I øvrigt udelukkede de dansksindedes ringe købekraft enhver tanke om en offensiv rettet mod tyske landejendomme.

De tyske initiativer i begyndelsen af 1890'erne havde derimod et klart offensivt sigte. De skulle fremskynde den langsomme, men dog umiskendelige tilgang af tyskere til Nordslesvigs landejendomme, og således bidrage til en hurtigere nedbrydning af landsdelens danske flertal. Alle senere organiserede tyske fremstød havde dette samme mål, og alle danske modforholdsregler var principielt defensive. Når danskerne bestræbte sig på at erhverve tyske ejendomme (og i perioder kunne forbedre deres samlede stilling), var det udfra ønsket om at udligne deres tilbagegang før århundredskiftet. At de under preussisk styre skulle kunne fortrænge Nordslesvigs tyske befolkningselement, var en mulighed som ansvarlige danske ledere næppe overhovedet kunne forestille sig, endsiige søge at realisere.

Ansvar for jordkampen må placeres hos tyskerne. Den påbegyndtes i Nordslesvig på privat basis (men var dog tydeligt inspireret af den officielle politik i øst), og efter nogle år trådte den preussiske stat aktivt til. Men regeringens bestræbelser på at sikre de nationalt blandede grænseegne gennem bosættelsen af en talrig tysksindet landbefolkning lykkedes ikke. Efter Versaillesfreden måtte Tyskland afstå såvel Nordslesvig som Posen og Vestpreussen, og den overvejende del af befolkningen i disse områder var tilhængere af grænseflytningen. Fra 1886 havde tyskerne, mere eller mindre energisk, forfulgt deres mål, uden at en mærkbar forskydning i den nationale sammensætning kunne påvises. Grunden hertil må først og fremmest søges i danskernes og polakkernes effektive modforholdsregler, men andre elementer spillede også ind.

Det er et bemærkelsesværdigt træk ved den preussiske lovgivning i denne forbindelse, at den sammenblandede nationale og sociale motiver. Formelt var intet punkt i lovtjekterne (men derimod nok i motiveringerne) direkte rettet mod mindretallene. Det var en

geografisk indskrænket lovgivning til fordel for tyske landmænd. Bevillingerne var ikke direkte udset til opkøb af ikke-tyske ejendomme. Rent faktisk blev der da også anvendt betydeligt flere midler til køb af tyskejede. Det var i de nationalistiske, altsyske kredse, der åbent taltes om økonomiske midler anvendt mod mindretallene. I den endelige, officielle formulering var midlerne ikke vendt mod nogen befolkningsgruppe. Lovene var ikke nedbrydende, men konstruktive foranstaltninger, og først herefter viste forskelsbehandlingen sig, idet kun den tysksindede befolkning skulle nyde godt af dem.

Lovene indeholdt mange særdeles værdifulde sociale elementer. For eksempel gav rentegårdslovgivningen (som i 1891 fik gyldighed for hele Preussen) et glimrende grundlag for etableringen af en selvejende husmands- og bondestand, men den skæmmedes af, at den lod sig anvende politisk. I danske fremstillinger af den preussiske jordlovgivning har man nok været tilbøjelig til at betone dens nationale og overse eller undervurdere dens sociale baggrund, hvilket dog har sin naturlige forklaring. Dels betød den i Nordslesvig en forskelsbehandling, en deklassering af en gruppe statsborgere, og den blev anvendt som et våben mod danskernes nationale bestræbelser, dels var de sociale forhold i Nordslesvig ret forskellige fra det øvrige Preussens. Jorden var mere ligeligt fordelt, og om et stort, besiddelsesløst landarbejderproletariat var der ikke tale. Sociale brydninger udgjorde ikke noget væsentligt problem. Lovgivningen blev derfor vurderet ud fra andre forudsætninger. For eksempel blev »hovedarvingsretten«, som gennem lov i 1896 var blevet indført på alle rentegårde, stærkt angrebet som reaktionær og uretfærdig mod de øvrige arvinger. Den gav vitterligt en skæv arvedeling, hvilket skulle gøre hovedarvingens overtagelse af gården mulig, uden at han måtte tegne alt for store nye prioritetslån til indfrielse af medarvingernes andel. Hovedarvingsretten kunne dog undgås ved testamente, og i andre preussiske provinser betegnede den et fremskridt.

Den nationale idé bag bosættelsesbestræbelserne var blandt andet, at kolonisterne skulle virke som tyske »kulturbærere« og gennem deres kulturelle overlegenhed præge egnen.¹⁰⁹ Noget sådant blev ikke tilfældet. I øst kunne de tyske »ansiedlere« måske nok være den lokale befolkning overlegne i landbrugsmæssig kunnen, men de slog sig ned i nyetablerede, lukkede landsbysamfund og knyttede ikke

mange kontakter udadtil. I Nordslesvig var landbruget højt udviklet gennem den snævre kontakt med foregangslandet Danmark, og i samtidige danske vurderinger harcelleredes der gang på gang over de nyankomnes faglige kunnen. Også fra kompetent tysk side er det blevet indrømmet, at den ofte kunne være af ringe beskaffenhed.¹⁵⁰ Heller ikke på åndelige områder kunne det nye befolknings-element udøve nogen hvervende kraft på sønderjyderne.

Det dobbelte, sammenblandede sigte i de officielle bestræbelser hæmmede fremgangen på begge områder. Havde det udelukkende været socialt, ville man for de samme midler givetvis have udrettet mere, da ejendommene i så fald næppe var steget så kraftigt i pris. Og havde man åbent bekendt sig til og indrømmet den nationale særlovgivning, ville det vel have været muligt, i det mindste i Nordslesvig med dets relativt talsvage befolkning, at ændre ejerforholdet og befolknings sammensætningen mærkbart i løbet af forholdsvis få år.¹⁵¹ Så vidt gik man ikke. I stedet greb man mere eller mindre energisk til midler, som nok var en trussel mod danskheden, men som den dog evnede at modstå. Den nationale forskelsbehandling viste sig endog at have en forstærkende virkning på de dansksindedes modstandskraft. Indtil 1890 blev der normalt ikke taget nationale hensyn ved ejendomshandler, men i løbet af 1890'erne blev det en moralsk pligt for en dansk landmand at bevare sin gård for ligsindede. I almindelighed var det en spontant opstået indstilling, men også mindre idealistiske sønderjyder betænkte sig to gange, før de solgte til tyskere. De risikerede i givet fald at blive hængt ud i pressen og i det hele taget at blive udstødt af deres omgangskreds.

Uden den almindeligt udbredte modstandsvilje hos de dansksindede landmænd havde det været håbløst at forsøge at dæmme op for den bevidste tyske infiltration. De organiserede midler, man havde til rådighed, var ret beset utroligt svage. »5. oktober Foreningen«s og Nordslesvigsk Kreditforenings samlede udlån androg kun nogle få millioner mark. Det må man tage i betragtning, før man overhovedet leder efter hovedlinjer i danskernes strategi i jordkampen.

Som forholdene var, måtte bestræbelserne hovedsageligt gå ud på at sikre de bestående danskejede gårde mod overgang til tysk eje, men på det punkt lå initiativet hos modparten. Det var dens bestræbelser, der blev retningsgivende for, hvor man skulle sætte ind, så

når en stor procentdel af »5. oktober Foreningen«s støttegivning blev koncentreret på Røddingegnen, var det ikke så meget et udtryk for en dansk som for en tysk politik. I anden række kunne man så forsøge at erhverve tyskejede landbrug, men konsekvente eller planmæssige opkøb var udelukkede. Dertil var midlerne alt for begrænsede. Hvad J. H. Schmidt kunne erhverve under sin virksomhed for »Foreningen af 5. oktober 1898« og Nordslesvigsk Kreditforening, afhang af det almindelige tyske udbud. Han var ikke i stand til at betale urimelige overpriser og besad således ikke den økonomiske tiltrækningskraft, som f. eks. domæneforvaltningen kunne have på danskere. Når det alligevel forholdsvis hyppigt lykkedes for ham at formidle tyske ejendomme over på danske hænder, skyldtes det hans handelstalent i forbindelse med et omhyggeligt forarbejde. Gennem sine tillidsmænd blev han orienteret om potentielle tyske sælgere overalt i Nordslesvig og på et så tidligt tidspunkt, at han blev i stand til at forsøge sig, før udbuddet blev almindeligt kendt.

På denne vis var det ikke muligt særligt energisk at iværksætte en dansk bosættelsespolitik i enkelte, afgrænsede områder, selv om det kunne forekomme ønskeligt. H. V. Clausen havde tidligt (bl. a. i sin store undersøgelse af gårdenes fordeling) henledt opmærksomheden på »den truede firkant«, som var afgrænset af linjer trukket mellem Flensborg, Åbenrå, Løgumkloster og Tønder. Her var det danske flertal ret spinkelt og havde et stort behov for støtte. Dette var klart allerede i 1894, men »5. oktober Foreningen« var dog ikke i stand til at udrette noget der. Derimod synes det, som om Nordslesvigsk Kreditforening koncentrerede en del af sin indsats langs Nordslesvigs sydgrænse, men hvor meget det betød for den nationale ejendomsfordeling, lader sig ikke sige. Men de mange rentegårde, der blev grundlagt i dette område, har tyskerne næppe tabt terræn.

Megen samtidig kritik blev fremsat mod den måde, »5. oktober Foreningen« og Nordslesvigsk Kreditforening forvaltede deres opgave på, eller rettere sagt, kritikken rettedes mod J. H. Schmidt, den suveræne leder af begge foretagender. På intet tidspunkt var det dog hovedlinjerne i arbejdet, der anklagedes, derimod hans vurderinger i enkelttilfælde. Schmidt modtog under sin virksomhed mængder af ansøgninger om økonomisk bistand, langt flere end

han havde økonomiske muligheder for at efterkomme. Han måtte disponere forsigtigt over sine midler og i hvert enkelt tilfælde skønne, om hjælp kunne og burde ydes. At hans afslag vakte bitterhed, var naturligt, men heller ikke de støttede var altid fuldt tilfredse med bistandens størrelse. Hertil kom, at hans lidet diplomatiske væsen næppe har gjort utilfredsheden mindre.

Formodentlig har Schmidt skønnet forkert adskillige gange og således fortjent en del af kritikken, men en vis margin for fejlvurderinger må dog indrømmes en mand, som i løbet af 15 år skulle dømme i hundredvis af tilfælde. Intet menneske i en tilsvarende situation kunne have undgået fejltagelser og kritik, og næppe nogen anden kunne have udrettet en så stor og fremragende indsats, hvad meddirektøren i Nordslesvigsk Kreditforening, Marten Refslund Poulsen, uforbeholdent har givet udtryk for: »En mand, der kunne erstatte Schmidt i jordkampen, fandtes ikke. Denne min udtalelse har vægt, for der er ingen, der har set hans arbejde på så nært hold som jeg«. ¹⁵²

I de første 30 år efter afståelsen fra Danmark gav de nationale modsætninger sig ikke udslag på ejendomsmarkedet. En del af de udvandrede danske landmænd blev erstattet med nyankomne tyskere, men det var en naturlig proces, som ikke dirigeredes af nogen politisk organisation. Den foregik i et sindigt tempo og resulterede kun i en tilbagegang i antallet af danskejede gårde på et par procent.

I de følgende 20 år blev stadig mere energiske nationalpolitiske bestræbelser udvist overfor landbrugets ejerforhold. Der foreligger ikke noget samlet materiale, som klart belyser resultatet af disse bestræbelser. På grundlag af forskellige oplysninger skulle det imidlertid være muligt at danne sig et billede deraf.

I 1890'erne vandt tyskerne stærkt frem som følge af »Nybyggerforeningen«s uhæmmede virksomhed på Røddingegnen. Derved fik en tidligere rent dansk egn et stærkt tysk islæt. For Nordslesvig i det hele taget må dette have betydet en relativ dansk tilbagegang af samme dimensioner som tabet i alle de foregående år, ja, snarere et endnu større tab. Gennem etableringen af »Foreningen af 5. oktober 1898« bragtes den forcerede tyske bosættelse til ophør. »Nybyggerforeningen« måtte indstille sin virksomhed i 1901, og danskerne mødte i 5-6 år kun organiseret konkurrence, når det gjaldt de helt

store domæne-egnede gårde. I denne tid lykkedes det «5. oktober Foreningen» at generhverve en del af det tidligere tabte, så det samlede antal af dansksindede landejendomme må formodentlig være steget både absolut og relativt. Perioden 1906-10 lader sig vanskeligere vurdere, men udviser næppe store forskydninger. Gennem den forcerede rentegårdsdannelse nyetableredes der dog ved udstykning et større antal brug, hvilket kan have betydet en procentvis stigning i antallet af tyske ejendomsbesiddere.¹⁵³ 1910-11 kunne danskerne (i følge tyske opgørelser) notere sig for en beskedent absolut fremgang, og derefter har parterne vel nogenlunde holdt hinanden stangen.

Ovenstående skøn forudsætter, at nationale tab og gevinster ved private, uorganiserede handler så nogenlunde har opvejet hinanden. Dette synes måske betænkeligt, set på baggrund af den tyske fremgang før 1890. Men dog er det snarere et spørgsmål, om ikke danskerne efter århundredskiftet erhvervede mere, end de mistede gennem individuelle handler. H. V. Clausens undersøgelse viste allerede en beskedent fremgang i antallet af danskejede gårde fra 1888 til 1893, og siden var den nationale modstandsvilje blevet stærkere mobiliseret, mens den tillokkende prisbillighed forsvandt.

Den endelige vurdering af jordkampens betydning i Nordslesvig må blive, at den overhovedet ikke forrykkede den samlede nationale stilling på landet, eller i det mindste kun påvirkede den forsvindende lidt. Den havde voldsomme virkninger på mange områder, men selve dens målsætning, en national forskydning i den nordslesvigske selvejende landmandsstand, blev ikke virkeliggjort. I 1914 ejede de dansksindede nogenlunde lige så mange landejendomme, som de gjorde i 1890, og tyskerne havde ikke forøget deres antal synderligt.

Lige så lidt som periodens øvrige tvangspolitik formåede de tyske bestræbelser på jordfordelingens område at svække danskheden i Nordslesvig. Men fremstødet var farligt og blev kun overvundet i kraft af et dygtigt ledet forsvar og en offervillig og nationalt bevidst befolkning.

»Kampen om jorden var en væsentlig side af den danske kamp i årene op til 1914, fordi bønderne i ethvert samfund er den af staten mindst afhængige befolkningsdel.«¹⁵⁴ Den almene gyldighed af begrundelsen for denne påstand kan måske betvivles, men den gjaldt

i Vilhelm II's Preussen. I et område som Nordslesvig var det af vital betydning for danskhedens hævvelse, at den til stadighed kunne dominere landbruget, thi dette erhverv spillede en altovervejende rolle i landsdelens økonomiske og samfundsmæssige struktur.

KILDER OG LITTERATUR

Rigsarkivet, København:

»Foreningen af 5. oktober 1898«, dens arkiv (forkortet *Oktoberforeningens arkiv*), lektor H. V. Clausens arkiv, og landdagsmand Julius Nielsens arkiv. Endvidere er Niels Hjorts, Carl Kruses og Villars Lunn's arkiver forgæves undersøgt for relevant materiale.

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå:

Gårdejer J. H. Schmidts privatarkiv.

Af den benyttede litteratur vil der ofte blive refereret til:

Clausen, H. V.: Fra Köllerpolitikken dage. I *Festskrift til H. P. Hanssen* (1932), s. 330-41.

Clausen, H. V.: *Nordslesvig 1863-93*. Den nationale stilling på landet. I *Sjy Årb 1894*, s. 33-146.

Hanssen, H. P.: *Fra Kampårene*. Afhandlinger og foredrag I-II (1927-29).

Hanssen, H. P.: *Köllerpolitikken*. Særtryk 1907 (af *Sjy Årb 1903-07*)

Hanssen, H. P.: Om vor bondestands købeevne og salgstrang. I *Sjy Årb 1891*, s. 312-20.

Hanssen, H. P.: *Et Tilbageblik II-IV (1930-34)*.

Hanssen, H. P.: Tyske ejendoms køb i Nordslesvig. I *Sjy Årb 1897*, s. 249-71.

Hübbe, Chr.: Det nordslesvigske *Pengevæsen*. I *Sjy Årb 1910*, s. 82-121.

Hübbe, Chr.: *Vore Kreditforhold*. I *Sjy Årb 1912*, s. 129-72.

Japsen, G.: *De nordslesvigske sparekassers historie (1970)*.

Jessen, Franz v.: *Håndbog i det slesvigske spørgsmåls historie 1900-1937*, bd. I (1938).

Jørgensen, Harald: *To Ungdomsvener*. H. P. Hanssen - H. V. Clausen. En brevvæksling (1962).

Landeværnets Arkiv, nr. 1-4 (1913-14).

Mordhorst, H. H.: *Der landwirtschaftliche Hypothekarkredit in Schleswig-Holstein (Tübingen 1914)*.

Poulsen, M. Refslund: *Erindringer I-II (1955-57)*.

Skalweit, August: *Agrarpolitik (Berlin 1923)*.

Svendsen, Nicolai: *Kampen om jorden*. I *Jessen Håndbog*, bd. 1, s. 89-118.

Sønderjyske Årbøger (1889 ff.). Diverse årgange. Forkortes *Sjy Årb*.

Thomsen, Kr. Refslund: Den finansielle udvikling i de sønderjyske landsdele før, under og efter krigen. I Sjø Årb 1926, s. 78-115.

I noterne henvises der til ovenstående ved angivelse af den kursiverede del af titlen. Yderligere litteratur angives uforkortet.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Svendsen. Den store »Geschichte Schleswig-Holsteins«, som begyndte at udkomme i 1955, vil med tiden måske give en bedre tysk dækning.
2. Hartung: Deutsche Verfassungsgeschichte (5. udg., Stuttg. 1950) s. 287 ff.
3. Mann: Deutsche Geschichte des XX. Jahrhunderts (Frankf. am M. 1958) s. 23.
4. Elsass-Lothringen var et særligt »rigsland«, styret af en kejserlig statholder. Først i 1911 fik det en forfatning og repræsentation i Rigsdagen. Da dets status var en anden end Nordslesvigs og de polske provinser, vil der ikke blive draget sammenligninger.
5. Hartung (se note 2) s. 297 ff.
6. Et statsministerielt cirkulære af 1898 pålagde stats- og kommunalebedsmænd (også lærere) pligt til at være foregangsmænd i alle fortyskningsbestræbelser, bl. a. nævntes dannelse af økonomiske interessentskaber. (Hanssen Kampårene I, s. 57 f.).
7. Grot, Zdzislaw: Pruska polityka Narodowosciowa w Szlezwiku (Poznan 1967), med engelsk og tysk resumé.
8. Hanssen Kampårene I, s. 49 ff.
9. Sering: Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein (Berlin 1908), s. 15 f.
10. Svendsen, s. 93.
11. Mordhorst, s. 19. Gældsprocenten er udregnet som de på landejendommene hvilende forpligtelser i forhold til ejendommenes salgsværdi + ejerens formue.
12. Hanssen Tilbageblik II, s. 145, mener det modsatte. Wests beregninger findes i Franz v. Jessens Håndbog i det nordslesvigske spørgsmåls historie (1901), s. 303 ff.
13. Hedemann-Heespen: Die Herzogtümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit (Kiel 1926), s. 761.
14. Mackeprang: Nordslesvig 1864-1909 (1910), s. 69.
15. Mordhorst, s. 26 f.
16. Se nærmere hos Poul Nissen: Om ansættelsen til Grundsteuerreinertrag ... I Sjø Årb 1950, s. 264-84.
17. Jørgensen Ungdomsvenner, nr. 27. Det er nogenlunde samme idé, som senere realiseres med Foreningen af 5. oktober 1898. Se også nr. 54 og 74.
18. Clausen: Nordslesvig 1863-93. I Sjø Årb 1894, s. 33-146. Hertil henvises for mere detaljerede oplysninger.
19. Clausen Nordslesvig, s. 36 ff.
20. Nik. Andersen: De tyske rigsdagsvalg ... I Sjø Årb 1912, s. 185.
21. Clausen Nordslesvig, s. 40. Efter afslutningen af 1. slesvigske krig var hertugen af Augustenborgs ejendomme i Åbenrå og Sønderborg amter blevet inddraget til fordel for den danske krone.
22. Hanssen Sjø Årb 1891, s. 312-20.
23. Clausen Nordslesvig, s. 70.
24. I det senere afsnit om rentegårdene omtales Den kgl. Besættelseskommission.

25. Citeret efter Hanssen S Jy Årb 1891, s. 312 f.
26. Hanssen S Jy Årb 1891, s. 313 og 319.
27. Hanssen S Jy Årb 1897, s. 249-71.
28. Hanssen S Jy Årb 1897, s. 257 f. 1865-90 havde tilvandrede tyskere erhvervet 21 gårde i Haderslev østeramt, 19 i Åbenrå kreds, 14 i Sønderborg kreds, men kun 10 i Haderslev vesteramt.
29. Hanssen Köllerpolitikken, s. 149-68. Hanssens behandling synes at ligge til grund for alle senere danske fremstillinger. I tyske fremstillinger forbigås foreningens afslutning, se således Sievers: Die Köllerpolitik . . . (Neumünster 1964), s. 156 ff.
30. Hanssen Köllerpolitikken, s. 168.
31. Schmidts arkiv, nr. 26. Foredrag d. 6. dec. 1935.
32. Refslund Poulsen: »Nybyggerforeningen for det vestlige Nordslesvig«. I S Jy Årb 1914, s. 49-64, findes en mere detaljeret, men dog ufuldstændig opgørelse.
33. Svendsen, s. 96.
34. En udførlig behandling findes i Hanssen Köllerpolitikken, s. 178-205.
35. Sammenlign Hanssen S Jy Årb 1897, s. 261 og 267.
36. Sievers: Die Köllerpolitik, s. 156 f. Hanssen Köllerpolitikken, s. 167.
37. Hanssen Köllerpolitikken, s. 176.
38. For mere detaljerede oplysninger henvises til Svendsen, s. 101 ff. og Lebeck: Domænerne i Haderslev amt (1912).
39. Den for sin hårde politik kendte Math. v. Köller var overpræsident i Slesvig 1897-1901. I 1909 bebudede regeringen i landdagen en skærpet germaniseringspolitik i Nordslesvig.
40. Svendsen, s. 104.
41. Mangelen på dansksindede liebhavere til de udbudte ejendomme var ganske vist også stor, men tildels også af økonomisk natur. Med større pekuniær støtte til ubemidlede unge landmænd kunne mangelen overvindes.
42. Wolff: Om landbrugets kreditforhold. I S Jy Årb 1893, s. 12-27.
43. Mordhorst, s. 75 f. Reaktionen på Wolffs artikel er skildret af Japsen, s. 199-210.
44. Jørgensen Ungdomsvener, nr. 96.
45. Jørgensen Ungdomsvener, nr. 137.
46. Svendsen, s. 98.
47. Hanssen Tilbageblik IV, s. 102.
48. Thomsen S Jy Årb 1926, s. 85 f.
49. Selv om der ikke foreligger nogen statistik over det, må gældsprocenten også efter århundredskiftet være steget ret stærkt. En opgørelse over indtegnede og slettede prioriteter i landdistrikterne for 1900, 1904-08 og 1908 (som dog også inkluderer ikke-landbrugsejendomme) tyder stærkt derpå. For de 4 nordlige kredse var tilvæksten i prioritetslån i 1900 på 3.397.500 mk., det årlige gennemsnit 1904-08 var på 8.546.500 mk., og i 1908 var tilvæksten 10.346.500 mk. I tallene er der dog ikke taget hensyn til betalte afdrag, idet prioriteterne slettedes i deres helhed efter fuldendt amortisation. (Beregnet efter Iversen: Statistiske bidrag . . . I Jessen Håndbog, s. 233).
50. De nordslesvigske sparekasser tog 4,75-5,0 % i årlig rente af prioritetslån indenfor de rammer, som Kreditverband og Landschaft dækkede mod 3-4 % (Hanssen Tilbageblik II, s. 146).
51. Thomsen S Jy Årb 1926, s. 80.

52. Mordhorst, s. 69 f.
53. Hanssen Tilbageblik II, s. 254 ff. Se dertil Japsens gennemgang s. 227-38 og Skovrøy og Hanssen: Loven vedr. selskaber med begrænset hæftelse (1901).
54. Japsen, s. 239 og 256.
55. Efterfølgende skildring bygger især på Mordhorst, s. 55-68, men også på Hübbe Kreditforhold, s. 137-44.
56. Mordhorst, s. 23.
57. Hübbe Kreditforhold, s. 138.
58. Thomsen SJy Årb 1926, s. 83.
59. Efterfølgende bygger især på Mordhorst, s. 30-54, men også på Hübbe Kreditforhold, s. 145-47.
60. Hübbe Kreditforhold, s. 145.
61. Ifølge Thomsen SJy Årb 1926, s. 83, androg udlånet fra »Zentral-Bodenkredit«, de tyske sparekasser og andre tyske långivere tilsammen 20 mill. mk.
62. Clausen Festskrift, s. 335.
63. Illustreret Tidende 1903, s. 665 f. (Nekrolog ved E. Meyer).
64. Udover biografiske opslagsværker kan der henvises til Stein: Holger Petersen (1943) og Holger Petersen: Min slægtebog (1918).
65. Clausen Festskrift, s. 334 f.
66. Se ud over opslagsværker også Hübbe og Andersen: Haderslev Bank 1875-1925 (1925), s. 176 ff.
67. Clausen Festskrift, s. 335.
68. Oktoberforeningens arkiv, I.
69. Clausen Festskrift, s. 338.
70. Listen er gengivet efter Oktoberforeningens arkiv, I.
71. Oktoberforeningens arkiv, III.
72. Oktoberforeningens arkiv, IV. (Niels Hjørts koncept).
73. Oktoberforeningens arkiv, IV (H. V. Clausens beretning om virksomheden i de første 5 år). Bidragslisterne må være mangelfuldt ført, da en sammen-tælling udfra dem giver et beløb på ca. 450.000 kr., ydet af 660 personer. Overføres listernes gennemsnitlige bidragsstørrelse til det endelige beløb, bliver foreningens samlede medlemstal 768.
74. Fremstillingen støtter sig især på Oktoberforeningens arkiv, I-II.
75. Oktoberforeningens arkiv, I. D. 9. maj 1899 er den eneste gang, det er nævnt i de bevarede papirer.
76. Clausen Festskrift, s. 337.
77. Se udover biografiske håndbøger Hejmdal, d. 23.-24. aug. 1937, Bech: Et langt liv ... (Sprogforeningens Almanak 1943, s. 47-55), Poulsen Erindringer og endelig adskillige foredrag i Schmidts arkiv, nr. 26.
78. At benytte et ejendomsmæglerfirma som dække havde man haft i tankerne fra starten. Se Julius Nielsens udkast til et sådant med beregninger over rentabiliteten, af 12. juli 1898 i Oktoberforeningens arkiv, IV.
79. Oktoberforeningens arkiv, I (d. 20. april 1901).
80. Oktoberforeningens arkiv, I (d. 9. maj 1899). I presserende tilfælde kan han på egen hånd disponere over indtil 3000 mk.
81. I Clausen Festskrift, s. 340, erindrer han ikke et eneste tilfælde af misligholdelse. Det sker dog i flere tilfælde, se f. eks. Oktoberforeningens arkiv, I (d. 30. nov. 1903).
82. Oktoberforeningens arkiv, I-II. En sammentælling herudfra viser, at foreningen til 1910 anvendte knap 900.000 mk.
83. Oktoberforeningens arkiv, I-II.

84. Clausens arkiv, H. Listen er skrevet af J. H. Schmidt.
85. Sammenlign et regnskab fra foråret 1904 i Oktoberforeningens arkiv, IV.
86. Der er dog utvivlsomt foregået en større tilvandring til vesteramtets landbrug fra Als og Sundeved, men køberne derfra har gennemgående kunnet klare sig selv (sammenlign Svendsen, s. 101).
87. Svendsen, s. 99.
88. I Clausens arkiv, H, findes en af Schmidt skrevet fortegnelse, dateret d. 13. nov. 1903, over ejendomme, foreningen har medvirket til at bevare på danske hænder uden at yde pekuniær bistand. Den tæller 34 ejendomme med 1897 ha til en værdi af 1.785.600 mk.
89. Kortet findes i Clausens arkiv, H. Forklaringen til det derimod i Oktoberforeningens arkiv, IV (Diverse oplysninger om sprogkort ...).
90. Oktoberforeningens arkiv, II (d. 14. febr. 1922).
91. Oktoberforeningens arkiv, IV (status pr. 31. dec. 1921). En del blev dog afskrevet, inden Flensborgbanken overtog formuen.
92. Se f. eks. brev af 29. febr. 1904 fra Clausen til Hjort i Oktoberforeningens arkiv, IV.
93. Se Clausen Festskrift, s. 339, og sammenlign med Niels Møllers brev af 4. maj 1904 i Schmidts arkiv, nr. 9.
94. Clausens arkiv, A. Brev af 4. dec. 1899 fra J. H. Schmidt.
95. Skildringen bygger især på brevene i hans privatarkiv.
96. Kamphövener: Urgermanerne i Abildstorp (Sprogforeningens Almanak 1938, s. 91-99) giver en ganske vist litterært udformet skitse af dette. Dertil Poulsen Erindringer I, s. 255 f.
97. Der er kun tale om løst skøn. »5. oktober Foreningen« støttede ifølge Svendsen, s. 99, ialt 237 ejendomme, men disse er langt fra alle repræsenteret i brevene i Schmidts arkiv. Mange af hans andre foretagender har formodentlig heller ikke sat sig spor. Brevene repræsenterer lavt sat 400 tilfælde, som naturligvis ikke alle førte til et for danskheden gunstigt resultat. En indgående analyse er ikke foretaget, da hensigten blot er at underbygge påstanden om Schmidts store personlige indsats.
98. De preussiske klassevalg medførte bl. a., at kredsagenes (amtsrådenes) ene tredjedel blev udpeget af en meget fåtallig gruppe (sjældent over 50) af de største grundejere. (Jvfr. Mackeprang: Nordslesvig 1864-1909, s. 177 ff.
99. Se adskillige breve fra J. H. Schmidt i Clausens arkiv, A.
100. Trøjborg- og Søgårdhandlen kan følges i Clausens, Nielsens og Schmidts arkiver. Se breve 1906-07 fra bl. a. H. V. Clausen, B. Høyer, H. A. Knudsen, Kr. Linnet, Villars Lunn, Julius Nielsen, Holger Petersen og J. H. Schmidt. Sammenlign også Jørgensen Ungdomsvenner, nr. 242-248, og Schmidts arkiv, nr. 23. (Papirer vedr. Trøjborghandlen).
101. Oktoberforeningens arkiv, I-II. Indførelser juni 1906, 3. april 1907 og 3. nov. 1909. Dertil i IV en udateret beregning »Raben køber Søgård«. Se også note 100.
102. Oktoberforeningens arkiv, I (april 1907) og Clausens arkiv, H (i en status over foreningens aktiver 1914 figurerer Schmidt med et lån på knap 30.000 mk.).
103. Clausens arkiv, A (Brev af 11. febr. 1909 fra Julius Nielsen).
104. Skalweit, s. 129 ff.
105. I Bernhard: Die Polen-frage (2. udg. Leipzig 1910) er loven aftrykt i sin helhed s. 265 ff. Samme værk giver en detaljeret gennemgang af den polsk-

- tyske jordkamp. Kommissionen tildeltes gentagne gange store bevillinger, 1886-1913, ialt 950 mill. mk. (Hanssen Kampårene II, s. 22).
106. Svendsen, s. 105.
  107. Hübbe Kreditforhold, s. 148 ff.
  108. Tabellen er opstillet efter Retzmann: Die Kulturwerte der Rentengüter (Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch 1920, s. 116-20), s. 117. Kortet efter samme, s. 118.
  109. Se f. eks. Den tyske Forenings kvartalsskrift, Die Nordmark 1909, s. 32-34, og 1910, s. 12-13.
  110. Hedde: Die Tätigkeit der Landwirtschaftskammer ... (Kiel 1921). Kammeret var en halvoffentlig, landøkonomisk sammenslutning og havde fra starten i 1896 både danske og tyske medlemmer. Men trods dets uomtvistelige faglige værdi havde danske landboforeninger og mejerier trukket sig ud af det i protest mod formanden, grev Rantzaus politiske linje (sammenlign Sønderjyllands Historie V, s. 254).
  111. Sjy Årb 1910, s. 289 (dagshistorie).
  112. Hanssen Tilbageblik IV, s. 101 f.
  113. Svendsen, s. 107 f.
  114. Hanssen Tilbageblik IV, s. 102.
  115. Se Nordmark 1912, s. 87, og Hanssen Tilbageblik IV, s. 102. Loven af 10. 8. 1909 gjaldt ikke hele Preussen, men udover de nationalt blandede områder kun Brandenburg og Hannover (Skalweit, s. 152).
  116. Poulsen Erindringer I, s. 239.
  117. Indbydelsens fulde ordlyd er gengivet i Hübbe Pengevæsen, s. 107 f.
  118. Hübbe Pengevæsen, s. 108.
  119. Poulsen Erindringer I, s. 240.
  120. Udkast til vedtægter for Nordslesvigsk Kreditforening (8 s., trykt i Åbenrå 1909).
  121. Poulsen Erindringer I, s. 240 og 243 f.
  122. Prospekt og emissionsbetingelser er aftrykt i Hübbe Kreditforhold, s. 152 ff. Prospektet er interessant, da det åbent omtaler den dansk-nationale målsætning.
  123. Poulsen Erindringer I, s. 249. Bankobligationerne handlede også i Danmark, hvor »5. oktober Foreningen«s forretningsudvalg afsatte for mindst 100.000 mk. (se brev af 6. febr. 1912 fra S. Nellemann i Nielsens arkiv, A).
  124. Nielsens arkiv, D 1 (udkast til overenskomst ... tilstillet Julius Nielsen m. fl. af »5. oktober Foreningen«, dateret juli 1909).
  125. Oktoberforeningens arkiv, II.
  126. Om Nordslesvigsk Kreditforenings daglige forretningsgang henvises til Poulsens Erindringer I, s. 237-71.
  127. Poulsen Erindringer II, s. 83 ff.
  128. Poulsen Erindringer II, s. 94.
  129. Svendsen, s. 110. Sammenlign Poulsen Erindringer II, s. 95.
  130. Således Fink: Rids af Sønderjyllands historie (3. udg. 1955), s. 200.
  131. Jessen Håndbog, s. 487 f. (Stenografisk referat af landdagsmødet).
  132. Lovens fulde ordlyd er gengivet i Landeværnets Arkiv, nr. 2, s. 17 ff. Bemærk, at de tre førstnævnte provinser heller ikke tidligere havde været underlagt den særlovgivning, som kendtes i Posen og Vestpreussen.
  133. Jvfr. Landeværnets Arkiv, nr. 1, s. 8 ff.
  134. Svendsen, s. 113.
  135. Landeværnets Arkiv, nr. 3, s. 34.

136. Hanssen Tilbageblik IV, s. 110.
137. Landeværnets Arkiv, nr. 4, s. 51 f., 59, 62.
138. Officielle tyske tal citeret efter Svendsen, s. 115.
139. Svendsen, s. 115.
140. Landeværnets Arkiv, nr. 4, s. 63 f.
141. Poulsen Erindringer I, s. 276.
142. Hanssen Tilbageblik IV, s. 117.
143. Hanssen Tilbageblik IV, s. 151 ff. Poulsen Erindringer I, s. 271 ff.
144. Svendsen, s. 117.
145. Jessen Håndbog, s. 522 f. (stenografisk referat af landdagsmødet d. 21. marts 1914).
146. Bernhard: Die Polenfrage, s. 568.
147. Refslund Poulsen: »Nybyggerforeningen for det vestlige Nordslesvig« (Sjy Årb 1914), s. 51. Jordpriserne på Røddingegnen var dog i 1890 unaturligt lave.
148. Hedemann-Heespen: Die Herzogtümer Schleswig-Holstein, s. 771.
149. Skalweit, s. 138.
150. Retzmann: Die Kulturwerte der Rentengüter (Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch 1920, s. 116-20).
151. »Den kgl. preuss. Bosættelseskommision« erhvervede i Posen og Vestpreussen 1886-1916 ialt 462.000 ha jord, hvor den oprettede 19.557 selvstændige rentegårde og 2170 brug, som bortforpagtedes. Tre fjerdedele af de etablerede tyske familier stammede fra andre egne (Skalweit, s. 134 og 138). Det samlede landbrugsareal i de 4 nordligste kredse i Slesvig udgjorde kun 367.553 ha.
152. Poulsen Erindringer I, s. 232.
153. Også fordi danskerne af mangel på egnede købere måtte gå den anden vej, nemlig sammenlægge landbrug. 1895-1907 nedlagdes 711 selvstændige landejendomme i Nordslesvig, eller 3,8 % (Hanssen Tilbageblik IV, s. 103).
154. Fink: Rids af Sønderjyllands historie, s. 200.